

Rózsa Miklós:

Vándorkönyvek a Nagykanizsai Thúry György Múzeumban

(A vándorkönyvek típusai, rendeltetésük és forrásértékük Magyarországon)

I.

A vándorló mesterlegénynek adott bizonyítvány (Kundschaft)

1. A céhes kézművességeknél a XIV. sz. óta kialakult szokás volt, s a XVI. században a mesterré válás általános előfeltételévé vált, hogy a mesterlegény a tanuló helyén kívüli munkavállalással, ilyen munkahelyekre vándorlással bővítsé szakmai ismereteit. Egy 1726. évi német molnár-ipari szakkönyvben találónan fogalmazták meg, hogy a vándorlás azért szükséges, „weil man in einer Werkstatt nicht alles erlernen kann”.¹

A hamburgi tímárok 1375. évi szabályzata a vándorlást még mint egyéni kedvtelést és nem mint kötelezettséget szabályozta.² A lüneburgi vargák 1389. évi szabályzata úgy rendelkezett, hogy az a legény, aki a remekje készítésekor nem felelt meg, annak még egy évig vándorolnia kell.³ Az alsó-ausztriai Tulln város múzeumában őrzött XV. századi forrásban 1459-től van adat vargalegények vándorlásáról. Bécsben a vándorlási kötelezettség a XV. sz. végétől jelenik meg; általános kényszerként a legtöbb kézművességnél csak a XVI. században jött létre.⁴

A vándorlási kötelezettség a magyarországi céheknél is kialakult. Egyik legkorábbi említése 1429-ből való.⁵ A soproni német szabók 1477. évi szabályzata az esztendőnek a szabályzatban meghatározott időszakaira már tiltotta is a legények vándorlását.⁶ Ez arra utal, hogy náluk ekkorra már rendszeressé vált. Némileg későbből, a XVI. sz. elejéről van adat arról, hogy a pozsonyi vargalegények rendszeresen vándorútra keltek.⁷ A XVII. századi magyarországi kézművesipari termelésben más hazai városokat felülmúló és ennek megfelelően ez időben 45 céhhez rendelkező Pozsonynak a XVI–XVIII. sz. különböző éveiből való céhstatutumai gyűjteményének áttekintése nyújt lehetőséget annak megfigyelésére, hogy amíg a XVI. és XVII. századi statutumok egyik része még nem, másik része viszont már tartalmazza — ezek közül legkorábbiakként a takácsok 1579. évi és a kalaposok 1599. évi statutuma — a mesterré válás feltételeként a vándorlási kötelezettséget, illetve annak teljesítése megtörténtét.⁸ A Városi Tanács

által a kalaposoknak 1575. május 26-án adott céhszabályzat 5. pontja szerint *Soll kein Gesell zu dem Maisterstuckh zugelassen werden, er sei ... auf dem Handwerk 4 Jahr lang gewandert.* A takácsoknak 1579. június 5-én adott céhszabályzat 2. pontja szerint *Wann ein Lehrjunger volkhomenlich ausgelernt und freigesagt worden, soll er 2 Jahr, ein Maistersohn aber allein 1 Jahr lang in die Fremde ziehen und ausser dieser Zech wandern.*⁹ A vándorlás intézményének alakulásáról tudósító két, összehasonlításra alkalmas adat: a nagy hírnevű augsburgi aranyművesek céhének 1702. évi rendtartása a városban mesterré válni akarók közül a helybeli aranyművesek, valamint polgárok fiaitól nem követeli meg, de lehetségessé teszi számukra a vándorlást, az idegenből jötteknek pedig feltételként írja elő.¹⁰ Ezzel szemben a pozsonyi aranyművesek céhszabályzatának 1732-ben újabb rendelkezésekkel történt kiegészítése szerinti változata nem szól a vándorlásról.¹¹

2. A különféle céhszabályzatokban szabályozott legény-vándorlás a német államokban és birodalmi városokban 1731-ben az egész birodalomra kiterjedő általános érvényű szabályozást kapott. 1731. augusztus 16-án írta alá VI. Károly császár a Szent Római Birodalomban a kézműves céheknél elterjedt különféle helytelen szokások megszüntetését elrendelő 1731. június 22-i birodalmi gyűlési határozatot, a *Reichshandwerksordnung*-ot, a birodalmi kézműves rendtartást.¹² Ennek 2. §-a szerint az inas szegődtetésekor keresztlevelét (vagy származását igazoló más érvényes okmányát, mely vagylagos lehetőséget a továbbiakban külön nem említünk) annak a kézműves szervezetnek, céhnek a ládjába kell helyezni, amelyiknél szegődtették. Az inas felszabadításakor pedig a céhládjába kell tenni a keresztlevelét és a felszabadító levelét (*Lehr-Brief*), s ezent itt kell őrizni addig, amíg a felszabadított — s ekként már legény — magát vagy abba a céhbe, amelynek ládjában iratait őrzik, vagy más városbeli céhbe mesterként felvenni nem kéri. Amikor a legény vándorútra kel, akkor a keresztlevelét és felszabadító levelét őrző céh ezeknek az okmányoknak az *Ober-Meister* aláírásával és a céh pecsétjével hitelesített másolatát köteles — büntetés terhe mellett

— legfeljebb 45 krajcár írásdíj megfizetése ellenében a legénynek kiadni. Egyúttal köteles neki további ellenszolgáltatás nélkül a magaviseletéről szóló, és a következő minta szerinti nyomtatott bizonyítványt — amint a Rendtartás megjelöli: *ein gedrucktes Attestat seines Verhaltens* — adni.

Wir geschworene Vor- und andere Meister des Handwercks derer N. in der Stadt N. bescheinigen hiemit dass gegenwärtiger Gesell Nahmens N. von N. gebürtig so ... Jahr alt und von Statur ... auch Haaren ... ist bey uns allhier ... Jahr ... Wochen in Arbeit gestanden und sich solcher Zeit über treu fleissig still friedsam und ehrlich wie einem jeglichen Handwercks-Purschen gebühret verhalten hat, welches wir also attestieren und desshalben unsere samtliche Mit-Meister diesen Gesellen nach Handwerks-Gebrauch überall zu fördern geziemend ersuchen wolten. N. den etc.

(L.S.) N. Ober-Meister

(L.S.) N. Ober-Meister

(L.S.) N. Als Meister wo obiger Gesell in Diensten gestanden.

3. A birodalmi Kézműves-Rendtartás ezt az okmányt első alkalommal történő említésekör, mint láttuk, a magaviseletről szóló *Attestat*-nak nevezi. A Rendtartás 2. §-ának további részében *Handwerks-Attestat*-ként, *Kundschaft* und *Attestat*-ként, majd megint csak *Attestat*-ként említi, majd mint *Attestat des Wohl-Verhaltens*, később pedig csak *Kundschaft* megnevezéssel szerepel. A latin *attestatum*-ból származó és a német nyelvben idegen szóként meghonosodott *Attestat* tanúsítványt, bizonyítványt jelent. A *Kundschaft* szót többféle jelentése közül a Rendtartás a valamiről meglévő ismeret alapján adott *felvilágosítás, tudósítás, tájékoztatás* jelentéssel használja. Ezzel átvitte a szó jelentését a vándorúton levő mesterlegénynek munkaviszonyai megszűnésekor adott tájékoztatásokra, tudósításokra s az azt tartalmazó bizonyítványokat *Kundschaft* und *Attestat*-nak, *tudósításnak* és *bizonyítványnak* nevezte, ami odavezetett, hogy a *Kundschaft* szó eredeti jelentése, fogalmi köre kibővült a mesterlegénynek adott bizonyítvány jelentésével. Ennek eredményeként a *Kundschaft* szó a vándorló mesterlegény részére a céh által adott bizonyítvány megjelölésére szolgáló szóvá vált, eleinte azonban csak úgy, hogy magyarázatként megemlítették az *Attestatum* megnevezést is. Ennek korai példáját nyújtja a berlini asztalosok 1734. évi privilégiumlevele, amelynek I. articulusában a bizonyítvány *des guten Verhaltens wegen erhaltene Kundschaft o der Attestatum* megnevezéssel szerepel.¹³ A XVIII. sz. közepére a *Kundschaft* szónak a vándorúton levő kézműveslegény részére adott és jó magaviseletét tanúsító bizonyítványt magába foglaló jelentéstartalma annyira kialakult és meggyökeresedett, hogy lexikon-címszóként szerep-

lésekor az ehhez kapcsolódó tájékoztató szerint ezt a bizonyítványt jelenti.¹⁴ Ilyen jelentéstartalommal használja a szót az 1794. február 5-én kiadott Porosz Általános Magánjogi Törvénykönyv, mely szerint annak, aki mester szeretne lenni, annak felszabadító levelét és *seine Kundschaft der Zunft* kell bemutatnia.¹⁵ Ugyanezen időben a jogi nyelvben olyan többszörös összetételű szó, a *Handwerksgesellen'kundschaft* szó utótagjaként találkozunk vele, amelynek előtagja fejezi ki, hogy kézműveseknek adott bizonyítványt jelöl.¹⁶

A *Kundschaft* szó jelentésének itteni vizsgálatát az tette szükségessé, hogy a vele jelölt bizonyítvány rendelkezésre állását a XVIII. sz. közepén megkövetelő magyarországi céhszabályok a bizonyítványt e szó használatával nevezik meg. Így pld. a pozsonyi fésűkészítőknek 1741-ben, a szegkovácsoknak 1742-ben, a bádigosoknak 1754-ben és a könyvkötőknek 1760-ban adott német nyelvű céhszabályzat.¹⁷ A debreceni csizmadialegények 1753. évi rendtartása pedig már úgy rendelkezik, hogy „... ha Levele nintsen nem lehet Mühelyt adni nékie és Kundschaftja.”¹⁸ Ezek az adatok arra utalnak, hogy a *Kundschaft* meglétének követelménye a kézművesség helyi hatályú szabályozásaiban megjelent, amivel bevonult mind szóként, mind fogalomként a magyarországi jogi szaknyelvbe. Fontosabbnak tartottuk viszont a *Kundschaft* szó jelentésének vizsgálatát azért, mert, mint látni fogjuk, a vele jelölt okirat, később, a XIX. sz. elején az egész országra kiterjedő hatályú szabályozás tárgya lett, amelynek magyar fordítása szövegébe került megnevezései mellett, ezek magyarázatoként a *Kundschaft* szót olvashatjuk, ami azt jelenti, hogy a kézművesek körében ez lett a neve a vándorló mesterlegények részére adott bizonyítványnak, illetve, hogy ez a szó ezt a bizonyítványt és nem a kézművesnek más bizonyítványát (így pld. nem az inasi tanviszonyból történt felszabadításkor kapott felszabadító levelet, mint egyesek hiszik) jelölte.

4. A birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-a szerint a magaviseletről szóló bizonyítványt a legénynek, amikor munkavállalás miatt egy másik városba érkezik, s e végett az ottani céhnél jelentkezik, fel kell mutatnia annak a mesternek, aki őt alkalmazza. Ha a felkeresett helységben a legény számára munkalehetőség nincs, akkor a magával hozott bizonyítványra az itteni céh *Obermeister*-ének — ellenszolgáltatás nélkül — rá kell jegyeznie, hogy nem volt mester, akinek legényre szüksége volt. Az ilyen legénynek tovább kellett vándorolnia. Ha volt olyan mester, aki az érkezett legényt alkalmazni kívánta, akkor a legénynek munkája megkezdésekor keresztlevele és felszabadító levele magával hozott másolatát és a magaviseletéről magával hozott bizonyítványt megőrzésre a céh ládájába kellett tennie, s ott kellett hagynia, amíg majd tovább vándorol. A céh ládájába tett bizonyítvány a tovább vándorláshoz nem volt érvényes.

Tovább vándorláskor a keresztlevélnek és a felszabadító

levélnek a céh ládájában levő másolatát a legény részére ki kellett adni, s a céh köteles volt legfeljebb 15 krajcár díj fizetése ellenében neki a magaviseletéről új bizonyítványt is adni. Abban az esetben, ha az előző munkahelyéről magával hozott — érvénytelenné vált — bizonyítványt saját ismeretei céljára és örömére el kívánta tenni, megkaphatta, de rá kellett jegyezni, hogy az érvényét vesztt, s hogy mely napon kapott egy újat.

Az olyan legénynek, akinek keresztleveléről és felszabadító leveléről másolata nem volt, annak — 20 birodalmi tallér büntetés terhe mellett — egyetlen mester sem adhatta munkát.

A tovább vándorolni akaró legénynek a szándékolt elutazását legalább 8 nappal korábban be kellett jelentenie mesterének, s minden követelést, amelyet a hatóság vagy más vele szemben támasztott, rendeznie és teljesítenie kellett. Ugyanakkor a mestereknek ügyelniük kellett, hogy a legény elbocsátása egy elkövetett, de még ismeretlen bűncselekményre tekintettel megengedhető-e. Ha volt ilyen, azt a hatóságnak — büntetés terhe mellett — jelenteniük kellett. A legény magaviseletéről szóló bizonyítványt viszont ilyen esetben tilos volt kiadni, s őt az ügy tisztázásáig vissza kellett tartani. A törvény meghatározza, hogy az ilyen ügyekben az eljárás kiknek a hatáskörébe tartozik.

Rendelkezést tartalmaz a Rendtartás 2. §-a arra nézve is, hogy milyen megtorló intézkedést kell foganatosítani akkor, ha a legény, akinek bizonyítványát visszatartották, szitkozódna, vagy a visszatartó céh ellen bosszút állni merészelne. (A szitkozódást, gyalázkodást a városban tudatosítani kellett, s a cselekmény súlyának megítélésétől függően börtönnel, fenyítőházzal vagy erődítési munkára ítéssel volt büntethető.)

Ha a legény idegen országba menekült, s kiadatása nem volt elérhető, az eljáró hatóságnak értesítenie kellett a legény születési helyét s az ugyanottani bíróságnál mind az ő már meglévő vagyonát, mind várható örökségét zár alá kellett véteni, ha pedig a legény külföldi volt, őt az ottani uralkodóhoz intézett értesítéssel infamisnak kellett nyilvánítani és nevét az akasztófára kellett kifüggeszteni.

Császári elhatározás folytán az osztrák és cseh örökös tartományokban a birodalmi Kézműves Rendtartásnak 1733. január 1-ével kellett hatálybalépnie.¹⁹

5. A Rendtartás ismertetett rendelkezéseiből egyértelmű, hogy az ezekkel elérni kívánt cél a legények vándorlásának ellenőrzés alá vonása volt. Ezt a célt szolgálta annak elrendelése, hogy a legény vándorútra indulásakor kezébe kellett adni, s neki magával kellett vinnie keresztlevele és felszabadító levele másolatát. Ezek az iratok szolgálták személyazonosságának, a felszabadító levél pedig annak a ténynek az igazolására is, hogy az azt felmutató tulajdonosa, az abban megnevezett személy vándorúton levő kézműveslegény. Jogszabályalkotói szándék volt azonban az is, hogy az úton levő legényről megállapítható legyen, hol dolgozott utójára, tehát útja honnan vezet, új munkavi-

szony létesítésekor pedig ismeretessé válják, hogy korábbi munkahelyén mettől meddig dolgozott, s ez alatt milyen magatartást tanúsított. E célokat szolgálta a bizonyítvány rendszeresítése és a legény által magával vitelének kötelezővé tétele. A bizonyítvány nélküli alkalmazás tilalmának a mesterek terhére előírása az alapvető cél: a vándorlás ellenőrzés alatt lebonyolódása érvényre juttatását előmozdítani hivatott rendelkezés volt. A bizonyítvány megállapított feltételek fennforgása esetére elrendelt visszatartása a bűncselekmény gyanújába esett s e miatt eljárás alá vont vándorlegény továbbvándorlásának, s ezzel a felelősségrevonás alóli menekülésének megakadályozása volt.

A birodalmi Kézműves-Rendtartás az ismertetett 2. §-beli rendelkezésekkel a legényvándorlást a kibocsátásával követett célnak megfelelően — a közrendet, a közbiztonságot szolgáló hivatott rendészeti körébe vonta. A munkaviszony megszűnésekor adott bizonyítvány, annál fogva, hogy tartalmából kitűnő rendeltetésén kívül tulajdonképpen az úton levőnek az igazolására is szolgáló, tehát úti okmány is volt, a mai útlevél különféle elődeinek egyikeként is figyelembe jön. A bizonyítvány adásának céhbéli tisztségviselők és a munkaadó mester feladatává és jogává tétele, és az előírt tartalma, továbbá a munkavégzésre anélkül történő alkalmazás tilalma, valamint kiadásának a megállapított esetekre történt megtiltása, s ilyenként a munkaviszonnyal kapcsolatos rendelkezések is, a mai jogági tagolódás szerint a munkajog körébe tartoznak. Viszont, mint láttuk, e rendelkezések rendészeti érdekek érvényesülését voltak hivatottak biztosítani, s ekként a bizonyítvány adása, munkaviszony létesítésénél megkövetelése, s ezzel meglétének ellenőrzése, valamint kiadásának megtagadása rendészeti tevékenységek. Annál fogva, hogy a jogszabály e tevékenységek végzését nem hatóságokra bízta, hanem céhbéli tisztségviselők és kézműves mesterek köteleességévé, s ekként feladatává teszi, ezzel őket rendészeti hatáskörrel ruházta fel, amivel subsidiarius rendészeti szervekké tette őket.

6. A *Kundschaft*, mint okmányfajta, a birodalmi Kézműves-Rendtartás kiadását röviddel követően, meghonosodott Magyarországon is. A vele kapcsolatos tennivalókat már 1733-ban meghatározták. Ezt követően az elkövetett visszaélések észlelése folytán került sor az ezeket megakadályozni hivatott többrendbeli részletrendelkezésekre. 1780. november 20-i keltű terjedelmes rendelkezésében a Helytartótanács átfogóan szabályozta a *Kundschaft*, mint rendészeti igazgatási ellenőrzési eszközzel kapcsolatban az akkori követelmények szerint mind a céheknel, mind a hatóságoknál követendő tennivalókat.²⁰ Magyar mesterlegénynek az országhatáron kívüli vándorlásához a *Kundschaft* 1794-től kezdve nem volt elegendő. A Helytartótanács úgy rendelkezett, hogy Magyarországnak az ún. német örökös tartományok felé való elhagyásához és azokban a tartományokban való vándorláshoz a vár

megye vagy a városi tanács által kiállított útlevél, az azon kívüli külföldön való vándorláshoz a Helytartótanács vagy a Magyar Udvari Kancellária által kiadott útlevél volt szükséges.²¹

Az említett 1780. november 20-i szabályozást mind megelőző, mind követő időkben használt *Kundschaft*-nyomatványokon a bizonyítvány szövege — tartalmilag jelentéktelen néhány eltéréssel — azonos a birodalmi Kézműves-Rendtartással megállapított szöveggel. Erről tudósít az a viszonylag nagy számú *Kundschaft*-nyomatvány, amelyek a rajtuk levő városkép miatt fővárosunk vedutáinak fejlődését bemutató, nagy értékű kiadványnak köszönhetően publikusak.²²

7. A birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-abeli rendelkezések, s így a *Kundschaft*ra vonatkozóak is, átkerültek a magyarországi kézművesség viszonyait a XIX. sz. elején országos hatállyal rendező normatív szabályba is. Így a Helytartótanács 7262/1813. sz. rendelkezésével kiadott *Generales Articuli Caehales pro Contuberniis et Caetibus Regni Hungariae*, egykorú magyar fordítás szerint A' Magyar Országai Mester-Egyesületeket, vagy is Czéheket illető Közönséges Czikkelyek, amelyek tulajdonképpen céhszabályzat-mintául szolgáltak,²³ a birodalmi Kézműves-Rendtartás céljával azonos céllal és ennek megfelelő részletrendelkezésekkel, s ennél fogva úgyszólván azonos rendelkezéseket tartalmazóan — egyrészt a közel évszázados időmúlás folytán szükséges változtatásokkal, másrészt a hazai viszonyokhoz igazítottan — ültették át a magyar jogba a német—római birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-abeli rendelkezéseket.

A Közönséges Céhbeli Czikkelyek bevonták a kézműves legények vándorlása rendészeti ellenőrzésének rendszerébe a nem céhes mesternél alkalmazásban álló kézműves legényeket is. Így az urasági szolgálatban álló mesterlegény is, mesterré válási szándéka közlésekor „nem csak uraságától tartozik jó magaviseletének bizonyosság levelét előmutatni, hanem azon utolsó tanúság levelét is (Kundschaft), mellyet uraság' szolgáltyába lépven kapott, hogy kitudógyék, ha mesterét, kinél utolszor dolgozott, meg nem károsította-e vagy valamely elkövetett csinért nem üzetett-e el.” (XV. cikkely).

Gondolt a Helytartótanács azokra a közrendvédelmi követelményekre is, egyben azonban iparigazgatási és a munkaviszonnyal kapcsolatos érdekekre is, amelyek olyan mesterlegények vándorlásának ellenőrzésével, egyben a legénynek választott pályáján boldogulásával összefüggésben jelentkeznek, akik azokon a vidékeken megtelepedett mestereknél állnak alkalmazásban, hol céhek nincsenek. Az ilyen *céhen kívüli* mesterek legényeinek „a' tovább menetelők esetében, tanúságlevelét, mellyet mesterök nem adhat [mert céhen kívüliek! — Szerző megjegyzése], a földes Uraság, vagy helybeli előljáróság fog kiadni”, s az ilyen tanúságlevelét a céhek is ellenkezés nélkül elfogadni voltak kötelesek. (XXXIII. cikkely.)

8. A *Kundschaft*-nak a Közönséges Céhbeli Cikkelyekben használt megnevezése változó. Első helyen a mesterlegény „erkölcsiségének, 's mesterségben járatosságának tanu-levelé”-ként, majd „tanúság levél”-ként szerepel, utóbbihoz tájékoztatásként illesztve zárójelbe került a *Kundschaft* szót, majd a „bizonyosság-levelé” megnevezéssel találkozunk. (X. cikkely). Későbbi szövegben „tanúság bizonyossága (Kundschaft)”, majd újból „tanúság levél” és „tanúság levél (Kundschaft)” megnevezés szerepel. (XII. cikkely.)

Zavaróan hat és téves megállapításokra vezetett, hogy a Közönséges Céhbeli Cikkelyeknek egy XIX. sz. eleji közzétételében²⁴ a vándorló legénynek munkaviszonyai megszűnésekor „erkölcsi magaviseletéről, 's mesterségben való járatosságáról szolló tanulevelé”-et „tanulásáról szolló Levél”-nek is nevezve és úgy említve találjuk, hogy e megnevezés után olvasható zárójelbe került a *Kundschaft* szó. Ugyanebben a kiadványban a mesterlegény megtanulását és ez alapon történt felszabadítást igazoló okmányt, melynek német neve *Lehrbrief*, — félreértést nem eredményezően — „felszabadításról szolló bizonyosság levél”-nek nevezik.

A zavart növelte, hogy a szabadságharc utáni neoabszolutizmus idején az akkori ún. Magyar-koronaország iparviszonyait szabályozó és rövidítve *Provisorische Gewerbeordnung*-nak nevezett szabályozás hivatalos magyar nyelvű fordításában,²⁵ a német szövegbeli *Kundschaft* szót „felszabadító levél (Kundschaft)” szavakkal fordították.²⁶

A vándorló mesterlegénynek munkaviszonya megszűnésekor adott bizonyítvány céhtörténeti irodalmunkban különböző megnevezésekkel szerepel. Ennek illusztrálásaként említünk néhány példát. Szádeczky Lajos klasszikusként kezelt céhtörténeti művében idézőjelek közé téve *kundschaft*-ként említi, és magyarázatként odailleszti zárójelbe a *bizonyítvány* szót. Amikor pedig egy ilyen bizonyítvány faximilejét közli könyve illusztrációjaként, akkor *vándorlegény ajánló levelé*-nek nevezi.²⁷ Richter M. István „a céhvilág mesterlegényeiről lehetőleg teljes kép” nyeresét célul tűző cikkében vélhetően a forrásul használt különböző szabályozások közötti tartalmi összhang kellő vizsgálat hiányában az egyik helyen „a mesterségben való járatosságról szóló bizonyosságlevelét (Kundschaft)”-ot más helyen „bizonyítvány (vándorlevél)”-ként említi.²⁸ Teljesen rossz vágányra tévedt Gerendás Ernő, aki a vándorló mesterlegényeknek adott bizonyítványt *mesterlevélnek* hitte és ilyeneket egyik helyen ez alatt az alcím alatt sorol fel, másik helyen pedig *Kundschaft*-ként a vándorkönyvet említi.²⁹ Eperjessy Géza egyik művében a vándorló mesterlegénynek munkaviszonyáról adott bizonyítványt helyesen említi *Kundschaft*-ként, másik művében pedig — nyilván csak *linguae lapsusként* — *Kundschaft*-nak az inas felszabadításáról adott bizonyosságlevelét nevezi.³⁰

A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának

katasztere a vándorló mesterlegénynek adott bizonyítványokat kundschaftoknak nevezve, a tanulólevelekkel, felszabadító levelekkel, mesterlevelekkel, ajánlólevelekkel együtt a *bizonyásglevel* gyűjtőnév alá vonva mutatja ki. Figyelemre érdemes, hogy az erről szóló tájékoztató szöveg német fordításában a *bizonyásglevel* gyűjtőnevet *Kundschaft*-nak fordítva találjuk, mégpedig azzal, hogy ez alá tartoznak az előbb felsoroltak, így a felsorolásban az ötödik helyen említett kundschaftok, amelyeket a német nyelvű tájékoztató ugyancsak *Kundschaft*-ként említ. Eszerint a gyűjtőnévnek a német fordítás szerinti megfelelője azonos az általa felölelt írásos emlékek egyikének, a vándorló-legényeknek adott bizonyítvány német nevével.³¹

Az említett XIX. sz. eleji publikációbeli, majd az *Ideigenes Iparrendtartás*-beli szóhasználatokból lehetséges zavarok, félreértések lehetőségének kizárására törekvéstől vezetve használtuk eddig is a *német nyelvben Kundschaft* szóval nevezett okirat nevéként a *vándorló legénynek adott bizonyítvány* megjelölést. A továbbiakban ugyanígy nevezük, bár ez egy kicsit hosszabb, de egyértelmű, vagy *Kundschaft*-ként említjük, s mert e szó nyelvünk jövevény-szavává vált, amikor ilyenként használjuk, kis kezdőbetűvel írjuk.

9. A Közöséges Céhbeli Cikkelyek-be foglaltan írta elő a Helytartótanács, hogy a „tanúság levél (*Kundschaft*) e' formán készíttessék el:

Mi czéhmester, és egyéb czéhbeli mesterek

városában ezeknek erejével tudtuk adgyuk, hogy e' jelenlevő levelünket előmutató legény, ki született esztendősz

termetű haju,

nálunk itt városában

esztendeig hétig a' mesterségben

dolgozott légyen, és ezen időközben magát serényen, hiven, csendesen, békésen, 's becsületesen viselte, a' mint egy mesterlegényhez illik. Melynek bizonyosságát tehát néki kiadni méltónak ítéltetik, közönségesen és egyenként megkérvén Mestertársainkat, hogy czéhbeli szokásaink szerint elősegíteni, 's mennyire kívántatik, gyámolítani ne terheltessenek.

(P.H.)

N.N. Czéhmester

N.N. Mester, kinél dolgozott."

A vándorló mesterlegények részére adott bizonyítványnak a Közöséges Céhbeli Cikkelyek szerinti mintáját az újkori oklevél- és irattannak H. O. Meissner által lefektetett rendszerében³² vizsgálva és a megállapításokat a birodalmi Kézműves-Rendtartás szerinti formulával egybe vetve, a következőket látjuk. A birodalmi Kézműves-Rendtartás azt írja elő, hogy az *Attestat* nyomtatott legyen, ami azt jelenti, hogy annak céljára nyomtatott űrlapot kell használni. A Közöséges Céhbeli Cikkelyekben erre vo-

natkozó rendelkezés nincs. Valószínűleg azért, mert már korábban meghonosodott nálunk a bizonyítványnak nyomtatott űrlap felhasználásával való kiállítása.³³ A hazai formula szerinti bizonyítvány bevezető részébe foglalt *intitulatio* azonos a birodalmi Rendtartás szerintivel. A Közöséges Céhbeli Cikkelyekben látható minta szerinti bizonyítvány tárgyul szolgáló tények közlését kifejező *promulgatio*-ban a bizonyítványt kiállítók „tudtul adják” a tényeket. A birodalmi Rendtartás által adott minta szerint a kiállítók azokat „*bescheinigen*”, tehát tanúsítják, bizonyítják. A két mintában azonos a bizonyított tények szövegmintája, hasonlóképpen a legénynek a mestertársak részére ajánlása. A leírt tények bizonyítási módjaként magára az okiratra való utalás, a *corroboratio* mindkét mintában az *intitulatio*-t magába foglaló bevezető részt követően helyezkedik el. A Közöséges Céhbeli Cikkelyekkel megállapított minta zárórészében a birodalmi Kézműves-Rendtartás szerintivel szemben azt a két eltérést találjuk, hogy míg az utóbbi felhívja a figyelmet arra, hogy a kiadásra kerülő bizonyítványt kelettel kell ellátni, és két *Ober-Meister*-i aláírás helyét jelöli meg, addig a Közöséges Céhbeli Cikkelyek szerinti mintában dátumra utalás nincs, és a minta a bizonyítványnak csak a céhmester által való aláírását írja elő.

10. A birodalmi Rendtartással bevezetett *Kundschaft* a kézműves legények vándorlása rendészeti ellenőrzésének, egyben a kézművesipar-igazgatásnak eszköze volt. Ugyanezek eszköze volt Magyarországon a vándorló mesterlegényeknek adandó bizonyítvány, amint az kitűnik a reá vonatkozó rendelkezéseknek és a bizonyítvány előírt tartalmának a birodalmi Kézműves-Rendtartással bevezetett *Kundschaft*-ra vonatkozó rendelkezésekkel való megegyezéséből.

11. A gazdasági élet XIX. sz. elejére kialakult adottságai és az uralkodó társadalmi viszonyok mellett a *Kundschaft* már nem felelt meg azoknak az igényeknek, amelyeket vele szemben a mesterlegények vándorlásának ellenőrzése érdekében az állam támasztott.

A XIX. sz. első fele Európájának politikai jelenségei, egyben ellentétes eszményképei voltak az abszolutizmus és a liberalizmus. Mindkét politikai irányzat erőteljesen befolyásolta a mesterlegények helyzetének alakulását. Az államhatalom pedig mind erőteljesebb rendészeti ellenőrzés alá törekedett vonni a mesterlegények vándorlását. E törekvésnek megfelelő hatékonyságú ellenőrzés folytatásához a *Kundschaft* és a hozzá kapcsolódó ellenőrzési rendszer már nem volt kielégítő. Új típusú ellenőrzési eszközre volt szükség. Ennek folytán került sor a *Kundschaft* helyébe Svájcban 1810-től fokozatosan lépett vándorkönyvek³⁴ egyes német államokban is történő rendszerezésére. Ez pl. Szászországban 1810. december 7-én, Mecklenburgban 1815-ben kiadott jogszabály alapján történt.³⁵ Hannoverben a belföldi mesterlegényeknek csak egy 1826. május 9-i rendelet folytán kellett magukat ván-

dorkönyvvel ellátniok,³⁶ Schleswig-Holsteinban pedig csak 1830-ban vezették be a vándorkönyvet.³⁷

A németországbeli mesterlegények XIX. századi helyzetét vizsgáló társadalomtörténeti művében Hartwig Bopp azt a megállapítást teszi, hogy a vándorkönyvnek a *Kundschaft* helyett történt rendszeresítése következtében a vándorló legény az egész országot átszövő háló fogságában volt, melynek szűk lyukain nem könnyen tudott átbújni. Ha pedig nem volt vándorkönyve, eleve csavargóként kezelték. Vándorkönyvnek — ezt elkerülendő — igénylésével viszont alávetette magát a rendészeti hatóságoknak, mert a vándorkönyvek kiállítása ezek hatáskörébe tartozott. Ezek viszont ettől kezdve szemmel tartották. Akárhogyan vállalt munkát, köteles volt a rendőrhatalomnál a vándorkönyvvel be- és kijelentkezni. Azt, hogy ilyenkor pl. a bécsi Rendőrigazgatóságon milyen sorsa volt, azt Bopp egy egykorú műből idézett megállapítással illusztrálja. Eszerint: „Az aki egyszer a bécsi Rendőrigazgatóságon egy délelőtt járt, jól fog emlékezni, hogy hány száz vándorlegény zsúfolódott össze egy szűk folyosón, s volt kénytelen a vándorkönyvére várni, miközben a rendnek egy őre karddal vagy bottal a kezében, mint egy rabszolga hajsár felügyelt rájuk.”³⁸

II.

A vándorkönyv rendszeresítése és használata Magyarországon

1. 1816. június 16-án 21.080 sz. alatt a m. kir. Helytartótanács a következőket közölte a törvényhatóságokkal:

„A Czehéknél megkívántató jó rendnek béhozatala végett, de azért is: hogy ama rendetlenségek, visszaélések, és faggatások, mellyeknek a' Mester-Legények akkor, midőn Mesteri állapotra kívánnak jutni, a' Czehék által gyakorta kitétetnek, — elháríttassanak: Ő Felsége' Parancsolatjából meghagyatik: hogy minden Czehéknél vándorló Könyvecskék, mellyekben nyilván föl kelletik jegyezni: hogy a' Mester-Legény hol, mikép, és meddig dolgozott? 's azon idő alatt mikép viselte légyen magát? — hozatassanak bé; — mely Kegyelme[s] Kir[ályi] Rendelés olly meghagyással közöltetik a' Törvényhatóságokkal, hogy a' hoz képest a' kebelőkben levő Czehéknél szükséges rendeleteket megtegyék.”³⁹

E rendelet nem tesz említést arról, hogy a vándorkönyv rendszeresítése folytán céhbeli bizonyítványok és útlevél is szükségesek-e? Egy 1816. évi rendelet szerint, amely több ugyanilyen tárgyúnak a megisméltése, az osztrák örökös tartományokon kívüli országokba vándorolni kívánó mesterlegénynek a Helytartótanáctól vagy a Magyar Udvari Kancelláriától útlevelet kell kérnie.⁴⁰ Hasonlóképpen rendelkeznek későbbi rendeletek is.⁴¹ Az 1826. évi 22.491. sz. rendelet kifejezetten megmondja, hogy a vándorkönyvet útlevél helyett elfogadni nem lehet.⁴²

1829. április 15-i kelettel adja ki a Helytartótanács azt a rendeletet, mely első ízben tesz említést arról, hogy a vándorkönyvek a jövőben útlevélként is fognak szolgálni. Ugyanebben a rendeletben olvasható az is, hogy a vándorkönyv az az előtt szokásban volt céhbeli bizonyoságlevelek (*Kundschaft*) helyett, a vándorlásbantöltöttévek bizonyítására alkalmas. A Helytartótanács visszautalva az 1826. március 28-i 8369/1826. sz. rendeletére, mely szerint a vándorkönyvnyomatványokat a nyomdászok csak az illetékes törvényhatóság által meghatározott számban, s saját nevük, mint előállítók nevének feltüntetésével nyomtathatják, s csak a törvényhatóságoknak adhatják el,⁴³ felhívta a törvényhatóságokat, gondoskodjanak arról, hogy a nyomtatványokba nyomtassák bele a következőket:

a) Az olyan külföldi mesterlegények, akiknek vándorkönyve nincs, „tartoznak Inasi felszabadulásukról vagy a' Czéhtől kapott bizonyító Leveleket *Kundschaft* jokat a' leg közelebbi határhelyen levő Törvényhatóságnak általadni, és azok helyett magoknak Vándorló Könyvecskéket, mellyekbe az említett Bizonyoság leveleket feljegyezni kelletik, adatni”.

b) Az olyan mestert, aki mesterlegényt vándorkönyv nélkül felfogad, keményen meg kell büntetni.

c) A vándorkönyv kiadásáért mérsékelt, tehát csak a nyomtatásért és bekötésért, nem különben az aláírásért és pecsétért való taksát lehet szedni.

d) Minden legény akkor, amikor szolgálatba lép, köteles vándorkönyvét a mesterének megőrzésre átadni. Szolgálatából kilépésekor pedig azt magához veheti, s a mester köteles abban a munkaviszony idejét elismerni, s a legény ügyességéről, serénységéről és magaviseletéről bizonyoságot tenni.

e) Ha a vándorkönyv a törvényhatóságok bejegyzésével (Visa) és egyéb bizonyítványokkal megtelne, a legénynek új vándorkönyvet kell adni, a korábbiak folytatásaként.

f) Ha a legény a vándorkönyvet elveszteni, köteles ezt azon törvényhatóság tisztviselőjének, ahol elvesztette, bejelenteni, az pedig köteles a szükséges vizsgálatot, amennyiben lehetséges, megtenni, és hogy ha a legény előadását megalapozottnak találja, a könyv elvesztéséről bizonyítványt adni, amelynek ellenében a legény azon törvényhatóságtól, amely az eredetét kiadta, másolatot kaphat.

g) Az olyan mesterlegénynek vándorkönyvét, aki valamely rendellenességet, vagy olyan vétket követett el, amely büntetést von maga után, minekutána azt kiállotta, részére vissza kell adni.⁴⁴

Még a 2355/1825. sz. rendelet⁴⁵ alapján azt is bele kellett nyomtatni a vándorkönyvbe, hogy „az a' ki az illyes Könyvecskét érdekesebb részeiben meghamisítani bátorkodna, mint nyilvánvaló csalárdságnak elkövetője, keményen meg fog fenyítetni”.

1829. július 21-i 19271/1829. sz. rendeletével a Helytartótanács a fenti c) pont szerinti taksát 1 váltó forintban állapította meg. Egyben tájékoztatást adott a Helytartótanács a törvényhatóságoknak, hogy a vándorkönyv-nyomtatványok Budán „az Universitas könyvnyomtató Intézetében igen mértékletes áron megszerezhetők”.

2. A 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelet bevezetőjében írtakból érzékelhetően a vándorkönyv rendszeresítésében nagyobb szerepet játszott azoknak a visszaéléseknek a megszüntetésére törekvés, amelyeknek a mesterlegények, amikor mesterré kívántak lenni, a céhek részéről ki voltak téve, mint az indoklásban előbbre helyezett másik törekvés: a céheknél megkívánt jó rend behozatala. Ez a fogalmazás felveti a kérdést, hogy milyen rendellenességek megszüntetésének alkalmas eszközeként ígérkezett a vándorkönyv? Ugyanakkor: egyfelől abból a rendelkezésből, mely szerint a legény vándorlása alatti egyes munkaviszonyokról a vándorkönyvbe ugyanazt kellett bejegyezni, amit a legény egyes kundschaftjaiba, másfelől az ismertetett későbbi rendeletekből egyértelmű, hogy a vándorkönyvvel elérni kívánt cél Magyarországon is azonos volt a *Kundschaft* annak idején történt bevezetésének céljával. A vándorkönyvnek is az volt a rendeltetése, mint a *Kundschaft*-nak: a mesterlegények vándorlása közbiztonsági, közrendészeti, s e mellett iparigazgatási szempontból való ellenőrzéséhez használt eszköz volt.

A két okmány közötti különbségek egyike az volt, hogy a vándorkönyv alkalmasabb volt az azt felmutató személyazonosságának megállapítására, mert tulajdonosának több személyi adata szerepelt benne, mint a kundschaftokban (s ha tudott írni, akkor aláírása is, ami fokozta a személyazonosság megállapításának lehetőségét). A másik különbség, hogy a kundschaft csak egy munkaviszonyról tájékoztatott, ezzel szemben a vándorkönyv azt az előnyt nyújtotta, hogy valamennyi munkaviszonyról szóló igazolás és a vándorlás alatti valamennyi hatósági ellenőrzés bejegyzése folytán azonos iratban volt figyelemmel kísérhető a mesterlegény vándorlásának iránya, az egyes helységekben időzése, munkavállalásainak helye, időtartama és az ez alatti magatartása. Aki végignézett egy vándorkönyvet, többet tudott meg belőle annak tulajdonosáról, mint a kundschaftjaiból, — még akkor is, ha ezekből több is állt azonos helyen és időben rendelkezésre.

3. Felvetődhet a kérdés, mi az oka annak, hogy a vándorkönyvnek, mint iratfajtának Magyarországon 1816-ban történt rendszeresítése utáni időből is maradtak fenn vándorló mesterlegényeknek magyar céhek által adott kundschaftok. A kérdés megválaszolásakor abból kell kiindulni, hogy csak 1829-ben került sor oly normatív szabály kiadására, mely szerint a vándorkönyv alkalmas a kundschaftok helyett a vándorlásban töltött évek bizonyítására.⁴⁶ Arra — érthető okból — nem volt módunk, hogy

számbavegyük, mely céhek és összesen hány kundschaftot állítottak ki a vándorkönyv 1816. évi rendszeresítése után. Rendelkezésünkre áll azonban kundschaftokról a mi vizsgálódásunk tárgykörétől teljesen eltérő célból készült két adatgyűjtemény, amelyek annál fogva, hogy az egészhez viszonyítva csak részleges adatokat tartalmaznak, s így a belőlük levonható következtetések csak megközelítő pontosságú érzékelésre adnak lehetőséget, a következtetéseket azonban alkalmasnak látjuk a valóság megközelítésére, legalábbis a tendenciák észlelésére. A bécsi *Tischlerinnung* történeti iratgyűjteményében az 1804—1825 évekből 39 magyarországi helységben kiállított 106 db kundschaftot őriz. Ezek közül az 1817—1825 évekből 20 (19%) való, amelyeket 15 helységben állítottak ki.⁴⁷ A 20 Kundschaftból 14 (70%) kelt 1817—1819-ben. A 106 Kundschaftnak az előbbiekre szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a vándorkönyv 1816. évi bevezetését követő 3 évben még viszonylag szélesebb körben nem tudatosodott Magyarországon a vándorkönyv kundschaft-ot helyettesítő funkciója, de volt olyan asztalos céh, amely még közel egy évtized múlva is állított ki kundschaftot (1824-ben a zimonyi, 1825-ben az iglói).⁴⁸ Budapest régi látképeit bemutató mű szerint az 1763—1824. évekből Budán vagy Pesten kiállított 28 db olyan kundschaft és kundschaft-nyomtatvány ismeretes, amelyeket budai vagy pesti látkép díszít. Ezek között is vannak 1816-nál később kiállítottak, így 1824-ből való is.⁴⁹ Ha még oly jelentős városokban, mint Buda, Pozsony és Győr is állítottak ki még 1816 után is kundschaftot, amint ez a most említett két forrásunkból kitűnik, akkor nem szabad csodálkozni azon, hogy a forgalomtól távolabb eső, s így eseményekről, változásokról bizonyára csak később értesülő Sümeg városának szabó céhe még 1829-ben is adott kundschaftot, mégpedig a saját szervezete részére nyomtatott és szövegével ezt igazoló — magyar nyelvű — űrlap felhasználásával. Volt céh, mégpedig éppen egy Zala vármegyei, a kiskomáromi⁵⁰ takács céh, amely még 1842-ben is adott ugyanúgy saját részére készített olyan űrlap kiállításával kundschaftot, amelyen a mezőváros látképe van.⁵¹

Az ismertetett adatok azt igazolják, hogy a vándorkönyv a bevezetése után még két évtizedet meghaladóan sem szorította ki a kundschaftot. Arra a kérdésre, hogy az ilyen kundschaft szerinti munkaviszonyról a kundschaft adásával egyidejűleg az azt adó céh a vándorkönyvbe is írt-e be bizonyítványt, csak akkor lenne mód válaszolni, ha annak a mesterlegénynek, aki a kundschaftot kapta, a vándorkönyve is fennmaradt, és az a kutatás során ismertté, s az egybevetés céljára rendelkezésre állóvá válik.

4. A további kutatásra váró feladat annak felderítése, mely hatóságok és milyen megállapításai, milyen tényekről érkezett jelentések, a politikai, társadalmi és közbiztonsági viszonyok mely adottságai és jelenségei, mely külföldi előképek és milyen hivatalnoki megítélések készítettek a Helytartótanácsot 1816-ban arra, hogy a vándorkönyv-

vet Magyarországon rendszeresítse. Az osztrák tartományokban csak 11 évvel később, az 1827. február 24-én kelt patenssel vezették be a vándorkönyvet, amikor is ez, az erről tudósító forrásunk szerint, a Napoleon uralkodása alatti Franciaországban követett gyakorlat példáján alapult.⁵²

Ugyancsak a további kutatásra vár annak megállapítása, miként jött létre, hogy a vándorkönyv-nyomatványok csekély eltérésektől eltekintve azonos tartalmúak és szerkesztettek. A vándorkönyvet rendszeresítő helytartótanácsi rendelet közzétett szövege nem szól arról, hogy a vándorkönyv-nyomatványok mikénti elkészítéséhez a Helytartótanács valamilyen előírást adott volna. Ha valóban nem adott, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a budai egyetemi nyomdában nyomtatott könyvek a Helytartótanács által adott kézirat alapján készültek, s lettek majd a többi nyomda által készítteteknek mintái.

5. Az 1849. március 4-én közzétett olmützi oktrojált alkotmány megszüntette Magyarország önálló államiségét. Megindult az ország közigazgatási beolvasztása az ausztriai birodalomba, s az elmaradottabb magyar gazdaságnak a fejlettebb osztrák gazdasághoz, a Birodalom többi részében hatályos iparpolitikai és iparigazgatási alapelvekhez igazítása. A császári Kereskedelmi, Ipar- és Közmunkaügyi Minisztériumban úgy ítélték meg, hogy elengedhetetlen, s ennek következtében folyamatban is volt „a magyar országrészek számára, ahol egy ilyen tárgyú szabályozás halaszthatatlanná vált, egyelőre olyan rendelet kibocsátása, amely a német és szláv korona-tartományokban hatályos ipari normáknak megfelel.”⁵³ A minisztérium utasítást adott a magyar koronartartomány iparviszonyainak — egy egységes birodalmi iparrendet felölelő magas szintű jogszabály alkotása kellő elkészítettségének hiányában, ugyanakkor ilyen jogszabály várható kibocsátása miatt csak ideiglenes jellegű — jogszabállyal való rendezésére. Ennek eredményeként bocsátotta ki Karl Freiherr von Geringer, a cs. k. Helytartóság ideiglenes főnöke 1851. február 6-i hirdetményével (Kundmachung) a cs. k. Kereskedelmi Minisztérium jóváhagyásával a *Provisorische Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbs-Verhältnisse im Kronlande Ungarn* című utasítást, amely magyar és német nyelven került közzétételre.⁵⁴ A történeti irodalomban *Ideiglenes Iparrendtartás* néven szereplő *Instruktion* — magyar fordítása szerint utasítás — a „Magyarkoronaország”-i iparviszonyok kodifikatorius szabályozása,⁵⁵ s ilyenként hazánkban az első.

Az *Ideiglenes Iparrendtartás* fenntartotta a vándorlást intézményét. Úgy rendelkezik, hogy engedélyhez kötött iparok (*conzessionierte Gewerbe*) gyakorlásához, függetlenül attól, hogy az ipar céhes vagy nem céhes (azaz céhen kívüli, vagy céh nélküli, ami nem azonos), egyik általános kellékként jól töltött, legalább hat legény- és vándorlásti év szükséges. (80., 95. §-ok.) Az ennek megléte igazolására szolgáló okmányt a jogszabály „*Arbeits- (Wander-) Buch*”-nak, magyar fordítása „munka- (vándor-) könyv”-

nek nevezi, amelybe bejegyzésre került, hogy a legény hol, kinél, meddig és milyen eredménnyel dolgozott (95. §). Ennek megfelelően az *Iparrendtartás* előírja, hogy minden legénynek munka- (vándor-) könyvvel kell rendelkeznie. A könyvek alakját és a vezetésükre vonatkozó intézkedéseket illetően pedig úgy rendelkezik, hogy azokat a fennálló rendszabályok foglalják magukba. (135. §.) Kinyilvánítja az *Ideiglenes Iparrendtartás*, hogy a munka- (vándor-) könyv a *Kundschaft*-ot, munkabizonyítványt és útlevelet helyettesíti, s hogy a munka- (vándor-) könyvbe bejegyzettnek kell lennie az illetékes hatóság által a bel- és külföldi vándorlásra adott engedélyeknek. (135. és 192. §-ok.) Azt, hogy melyek azok a fennálló rendszabályok, amelyek a munka- (vándor-) könyvek alakját és a vezetésükre vonatkozó intézkedéseket tartalmazzák, az *Ideiglenes Iparrendtartás* nem jelöli meg. A rendelkezésünkre álló adatok szerint:

a) a belföldiek vándorkönyveit a megyei hatóság, rendezett tanácsú városokban pedig a városi hatóság állította ki a honossági bizonyítvány alapján. Külföldre utazás esetén az útlevelekre vonatkozó szabályokat kellett követni. Azokban a helységekből, amelyekben a vándorló mesterlegény dolgozott, a községi előjáró láttamozta a vándorkönyvet, ha a községben nem volt külön rendőrhatalóság. A hatóságoknak az általuk kiállított és láttamozott útiokmányokról és vándorkönyvekről külön kimutatásokat kellett vezetniük;

b) a külföldi kézműveslegények vándorkönyvét nemcsak a Birodalom határán át történő belépéskor, hanem munkavállalásuk helyén is láttamoztatni kellett. Ugyancsak láttamoztatniok kellett minden olyan városban való tartózkodásukkor, ahol városkapitányság, vagy rendőrhatalóság létezett, valamint akkor, ha vándorlásukat más koronaországban kívánták folytatni, mint ahol a Birodalom területére léptek.⁵⁶

6. 1860. május 1-i hatállyal az *Ideiglenes Iparrendtartás* az 1859. december 20-án kelt császári patenssel kiadott *Gewerbe-Ordnung*⁵⁷ váltotta fel. A magyar nyelvű fordítás szerint *Iparrendtartás* című szabályozás⁵⁸ minden, a hatályba lépéskor érvényes rendelkezést, amely a kézművesipari jogosítványok elnyerését szabályozta, valamint a kézműipar üzéséről szól, és az *Iparrendtartással* összeegyeztethetetlen, hatályát veszti. (A császári patens III. pontja.) Így megszűnt a kézműveslegények vándorlásának kötelezettsége is. Az *Iparrendtartás* a *kézműveslegényeket bevonta, a kereskedelmi segédek, a gyári munkásokat és a hasonló szolgálai viszonyban álló női segédmunkásokat felölelő segéd* fogalomba. (73. §.) Ebből következően az *Iparrendtartás* azok a rendelkezései voltak reájuk nézve irányadók, amelyekkel az a *segédeknek* e minőségükből fakadó viszonyait szabályozta. Ennek megfelelően minden kézműveslegénynek munkakönyvvel (*Arbeitsbuch*) kellett rendelkeznie. E nélküli alkalmazásuk pénzbüntetést vont maga után. (74.

és 133. § a) pont.) A munkakönyvre vonatkozó részletes szabályokat az *Iparrendtartás* függeléke tartalmazza.

Az *Iparrendtartás* (és függeléke) nem tartalmaz rendelkezést sem arra nézve, hogy kell, sem arra nézve, hogy nem kell munkakönyvet beszereznie annak a kézműveslegénynek, aki a 21.080/1816. évi helytartótanácsi rendelkezés vagy az *Ideiglenes Iparrendtartás* alapján kapott vándorkönyvvel már rendelkezett. Arról sincs rendelkezés az *Iparrendtartásban* (és függelékében), hogy a kiadott vándorkönyvek használhatók-e munkakönyvként.

III.

A vándorkönyvek vizsgálatánál eddig általában már követett, valamint az eddig még figyelembe nem vett szempontok

1. A mesterlegények vándorkönyveit az ipartörténetírás a legényvándorlás módszeres vizsgálatához kínálkozó és ehhez szükséges források egyik csoportjaként kezeli. Elsősorban a céhes kézműveslegények legényei vándorlása alatt követett útirányokról, valamint a munkavállalások helyeiről és időtartamáról tudósító forrásokként tartják azokat számon. Ilyenkénti felhasználásuk a kézműveslegény-történet körébe tartozó több értékes tanulmány létrejöttét és publikálását eredményezte.⁵⁹ Ugyanakkor a céhen kívüli és a céh nélküli kézművesek viszonyainak vizsgálatához is elengedhetetlen források.

Nem találkoztunk azonban olyan tanulmánnyal, amely a vándorkönyv, mint iratfajta magyarországi meghonosodásával, rendeltetésével, a hozzá használt nyomtatvány rendszerével, a vándorkönyv, mint okmány irattani jellegével, használata szabályaival és ezek változásaival, végül, mint használatos okmányfajta megszűnésével és ennek okaival foglalkozott volna. Nem került még sor a vándorkönyvnek az iparigazgatásban, a rendészeti igazgatásban és a mesterlegények munkaviszonya alakulásában betöltött, majd — a szabadságharc utáni abszolutizmus ideje alatt — a hadkötelezettséggel kapcsolatos szerepének vizsgálatára és megvilágítására.

Indokolt azonban megemlíteni azt is, hogy a vándorkönyvek a vándorláson, mint a kézművesképzés egyik intézményén, és az iparigazgatás tárgykörén kívüli egyéb kézműveslegény-történeti adatokat is őriznek. Így pld. olyan kézműves szervezetről és annak vezetőiről, amelynek létezéséről, ill. akik személyéről más források alapján nem volt tudomás. Nyújtanak a vándorkönyvek hivataltörténeti, ezen belül ügyviteltörténeti, továbbá archontológiai, pecsét- és címtani adatokat is. A vándorkönyvek által közvetített forrásadatok közül a bennük található nagyszámú céhpecsétlenyomatok egyben újabb értékes céhszerkezeti adatokat is szolgáltathatnak.

Célunk a vándorkönyvek bizonyos mennyiségének vizsgálatán keresztül bemutatni a vándorkönyvnek, mint ok-

mánynak a sajátosságait és többirányú rendeltetését, valamint felhívni a figyelmet egyrészt olyan kérdésekre, amelyek megvizsgálásra még nem kerültek, másrészt arra, hogy további vándorkönyvek vizsgálata milyen eredményeket hozhat. Egyben szolgálni kívánjuk azt a törekvésünket, hogy a vizsgált vándorkönyvek adatait publikussá tegyük.

Számolunk olyan megítéléssel, hogy elhanyagolható részletkérdésekkel foglalkozunk, periferikus kérdéskomplexumot vizsgálunk. Álláspontunk, hogy az általunk fentebb felsorolt szempontok szerinti vizsgálatok eredményei figyelembe vételének mellőzése korlátozza a vándorkönyvek kézműveslegény-történeti és ezen belül céhtörténeti, továbbá életrajzi, de pld. még helytörténeti forrásként való kezelését is, és a belőlük kitűnő adatok múltbeli valóság-nak megfelelő megítélését.

Amit leírtunk, napvilágra hozza azt, amit tudunk, de azt is, hogy még mit nem tudunk. Vizsgálódásaink eredményei részben további teendőkre is figyelmeztetnek.

2. A céhes kézművesipar forrásanyaga 1972—1973. évi számbavételének a Céhkataszterben közzétett eredménye szerint a történeti Zala vármegyében 46 helységben, valamint 15 egyéb területi egységben 180 céhes szervezet működött.⁶⁰ E szervezetek közül 3 kanizsai és 1 keszthelyi céhhez kapcsolható, összesen 4 db vándorkönyvet a nagykanizsai Thúry György Múzeum, 1 gelsei és 1 sümegi céhhez kapcsolható 1-1 vándorkönyvet a szombathelyi Savaria Múzeum őriz. A számbavételkor tehát a 180 Zala vármegyei céhes szervezethez kapcsolható vándorkönyvek száma 6 db volt.⁶¹ Az 1972—1973. évi számbavételt követően újabb 6 vándorkönyvet leltároztak a kanizsai múzeumban. Így valamely Zala vármegyei céhes szervezethez kötődő 12 vándorkönyv ezen az őrzőhelyen, 2 pedig a szombathelyin, összesen tehát csak 14 van. Ezt a számot esetleg módosította valamely egyéb köz- vagy magángyűjteménybe az 1973-ban befejezett számbavételt követően került olyan vándorkönyv, amely egyik vagy másik Zala vármegyei céhhez kapcsolható. Ilyenről tudomást szerezni nem volt mód. A történeti Zala vármegyének akár céhes helységei és egyéb céhes területi egységei számához (61), akár céhes szervezetei számához (180) viszonyítjuk az említett munkakönyvek számát, sajnálkozással kell megállapítanunk a kedvezőtlen arányt.⁶²

A vándorkönyvek alacsony száma azt a feltételezést engedheti, hogy az az azok alapján megállapítható sajátosságok és a belőlük kitűnő adatok általánosokként kezeléséhez nem elegendő. Kétségtelen, hogy több vándorkönyv vizsgálata inkább lehetségessé teszi az azonos jelenségeknek az egészre jellemzőként, tipikusként fennforgására következtetést és inkább nyújtna módot nagyobb számú forrásadat közrebocsátására. Ugyanakkor azonban a könyvek kis mennyisége is lehetőséget nyújt a fentebb hiányolt szempontok és a célkitűzések szerinti vizsgálatok eredményt hozó elvégzésére.

A mondottaknak megfelelően *feladatul tűztük* a vándorkönyv irattani külső ismertetőjelek alapul vételével történő bemutatását, a kiállításukhoz időszakonként és helyenként változóan használt nyomtatványok, továbbá az ezek kiállításánál követett gyakorlatok és ezek változásainak, valamint a kiállítás utáni bejegyzések és ezek különbözőségének, végül mindezek nyomán a vándorkönyv rendeltetése alakulásának ismertetését. Számba vesszük kézművességtörténeti szempontok alapul vételével a vándorkönyvekből kitűnő adatokat, s összegezzük azokat. Feltárjuk a vándorkönyveinkből kitűnő azokat az adatokat, amelyek eddig nem ismert céhszervezetekről tudósítanak, vagy ilyenek iránti további kutatásokra indítanak. Végül ismertetjük a rendelkezésre álló azt a néhány adatot, amelyek csekély számuknál fogva csak adalékként tájékoztatnak a vándorkönyvek rendeltetészerű használatát követő sorsukról.

IV.

A vándorkönyv Magyarországon rendszeresítése és a vándorlási kötelezettség megszűnése közötti időből származó vándorkönyvek részletes vizsgálata

1. A nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött vándorkönyvek a következők:

Sótonyi János	takácslegénynek	1839-ben, ⁶³
Hodits István	fazekaslegénynek	1844-ben, ⁶⁴
Kaszap Mihály	kovácslegénynek	1845-ben, ⁶⁵
Csillag András	szabólegénynek	1847-ben, ⁶⁶
Roland, Anton	szabólegénynek	1854-ben, ⁶⁷
Nováczky Imre	csizmadialegénynek	1855-ben, ⁶⁸
Haas, Johann	lakatoslegénynek	1855-ben, ⁶⁹
Hajdu János	takácslegénynek	1862-ben, ⁷⁰
Kelemen János	kovácslegénynek	1864-ben, ⁷¹
Szívós Imre	csizmadialegénynek	1865-ben, ⁷²
Betze József	kovácslegénynek	1866-ban, ⁷³
Bedenek, más nevén Jakopanez János	molnárlegénynek	1867-ben ⁷⁴

adott vándorkönyv.

A 12 könyvet a szerinti 3 csoportra osztva vizsgáljuk, hogy a vándorkönyvekre vonatkozó szabályozások közül melyiknek a hatálya idején adták ki azokat.

2. Az *Ideiglenes Iparrendtartás* 1851. április 1-i hatálybalépése előtti időből való a Sótonyi Jánosnak, Hódits Istvánnak, Kaszap Mihálynak és Csillag Andrásnak adott vándorkönyv.

a) Irattani külső ismertetőjelük szerint ezek a vándorkönyvek 18,5 x 11,5 cm nagyságú, kemény kötésű, 1–32 oldalszámozású lapokat magukba foglaló, álló alakú könyvecskék. Sótonyi János és Csillag András könyvének kötetstáblái már nincsenek meg. Csillag András vándorkönyve 32. oldalának beteltekör, ezekhez, a méretükkel azonos további lapokat fűztek, s így az ő vándorkönyve 64 oldalas

lett. A könyvecskék első 5 ill. 8 oldalán (attól függően, hogy melyik nyomda volt az előállító), található nyomtatott szöveg. Sótonyi János vándorkönyvébe nyomtatott szöveg csak magyar nyelvű, a többi három a magyar szöveg német megfelelőjét is tartalmazza. A nyomtatott szövegű oldalakat követő, üres oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) Sótonyi János vándorkönyvét Pécsen Knezovits Istvánnál, a másik három Pesten az Urak utcája 453. sz. (ma V. ker., Petőfi Sándor utca 3.) alatt volt Trattner és Károlyi Nyomdában nyomtatták. Károlyi István 1827-ben vette át a nyomda vezetését apósától, Trattner Mátyástól, miből következően e vándorkönyvek nyomtatásának éve 1827 utánra esik.

A Pécsen nyomtatott vándorkönyvben nincs, a Pesten nyomtatottak 1. oldalán két oldalról lombdísszel övezett koronás magyar nagycímer látható. Ennek külső pajzsa közepét egy kisebb belső pajzs fedi, amely Magyarország ún. kis címere. A külső pajzs a kisebb belső pajzs felett két függőleges vonallal háromfelé, ez alatt pedig egy függőleges vonallal ketté osztott, s e vonaltól jobbról is három, balról is három mező helyezkedik el. Ezek Magyarország akkori társországainak és hajdani tartományainak címerai.

d) A 4 vándorkönyvbe nyomtatott szöveg azzal kezdődik, hogy a könyvecske „Vándorló Könyv, Melly a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak 1816-dik Esztendőben 16 dik Juliusban 21080 dik szám alatt költ Rendeléséhez képest Czéh által kiadott.” Sótonyi János takácslegényét a kaposvári takácscéh, Csillag András szabólegényét a püspök-váci⁷⁵ magyar szabó céh adta ki. Hódits István fazekaslegény vándorkönyvében kihúzták a „czéh által kiadott” nyomtatott szöveget, az előtte levő üres hely pedig, ahová be kellett volna írni, hogy mely céh adta ki, üresen maradt éppúgy, mint Kaszap Mihály kovácslegény vándorkönyvében. Az ezek utáni helyekre jegyezték be, hogy a könyvet kinek a részére adták ki, majd következik a vándorkönyv tulajdonosa személyi adatainak bejegyzésére szolgáló nyomtatott szöveg. Ez a tulajdonos a) vezetékneve, b) keresztnéve, c) mestersége, d) születési helye, e) életkora, f) vallása, g) családi állapota, h) nagysága, i) testi állása, j) haja, k) szakállá, l) arca, m) annak színe, n) különös ismertetőjele bejegyzését igényli. Ezt követően üres hely van a vándorkönyv tulajdonosának keze aláírása részére. Sótonyi nem tudta aláírni a nevét, Hódits, Kaszap és Csillag aláírta.

A Pécsen előállított könyv 3–5. oldalain, a Pesten nyomtatottaknak pedig 6–8. oldalain 13 pontba foglaltan olvashatók a vándorkönyv tulajdonosának szóló tájékoztatóként „Törvények, Mellyeket minden Vándorló Mester-Legény Vándorlása ideje alatt, ezen Vándorló Könyv értelméhez képest megtartani köteleztetik”. A tájékoztatás a Pesten nyomtatott könyvekben „Regeln, welche jeder wandernde Geselle während seiner Wanderzeit zu beachten hat” címmel németül is ki van nyomtatva.

A tájékoztatás 1. pontja szerint a vándorkönyv a 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelet alapján az addig szokásban volt vándorló levél (mely szó után zárójelek között szerepel a *Kundschaft* szó) helyett szolgál bizonyítékkul.

A 2. pont tartalmazza azt az előírást, hogy a vándorló legény minden városban és mezővárosban, ahol munkát keres, vagy amelyen keresztül utazik, köteles a könyvet az arra kirendelt hatóságnak vagy a hely tanácsának bemutatni és vidimáltatni (= láttamoztatni).

A 3. és a 4. pont tiltja a koldulást, a minden cél nélküli „ide 's tova való járkálás”-t, valamint az arra rendelt előjárók, vagy a hely tanácsa által a vándorkönyvben kimutatott út elhagyását.

Az 5. pont kilátásba helyezi, hogy idegen név felvétele, más vándorkönyvének használata, a könyvben történő hamisítás, vakarás és kihúzás az ezekről szóló törvények szerinti büntetés alá esik.

A 6. pont szerint az illetékes céhek voltak kötelesek bejegyezni, hogy a legény hol, mely mesternél és meddig dolgozott, s hogy ez alatt milyen magatartást tanúsított. A céh által történt bejegyzést az illetékes tisztviselőnek vagy tanácsnak helyben kellett hagynia. Ezt úgy értelmezzük, hogy a céh által történt bejegyzést az illetékes vármegyei tisztségviselőnek vagy helyi tanácsnak jóváhagyása kifejezésre juttatásaképpen ugyancsak alá kellett írnia.

A 7. pont arra vonatkozó tájékoztatást tartalmaz, hogy a vándorkönyv Magyarországon és a Szent Koronához tartozó tartományokban útlevelel helyett szolgál.

A 8. pont szerint az osztrák Császárság örökös tartományaiban való vándorláshoz a vándorkönyvön kívül „még egy más rendes úti passzusra” is szükség volt. Azt, hogy ezt kitől kellett kérni és ki állítja ki, a tájékoztatás nem tartalmazza.

„Az idegen, azaz: az Ausztriai monarchián kívül fekvő tartományokba” való kimenetelhez, olvassuk a 9. pontban, a Magyar Udvari Kancellária által kiállított útlevelel szükséges, és a legény az abban meghatározott időre büntetés terhe alatt volt köteles hazatérni.

A 10. pont felhívja a vándorló legény figyelmét, hogy a „majsztárság” eléréséhez az előírt 3 vándorév letöltése szükséges, s hogy ezek letöltése csak a vándorkönyvvel igazolható. Ezért figyelmezteti, hogy könyvét el ne veszítse, azt el ne lopják, s az meg ne rongálódjék.

A 11. pont tartalmazza a könyv elveszése esetén követhető eljárást. E szerint a legény köteles az elveszést a legközelebbi hatóságnak bejelenteni, elegendőképpen elfogadhatóvá tenni, s magának egy új könyvet kérni, amelybe kiállító hatóságnak be kell jegyeznie a régi könyv elveszését.

A 12. pont a vándorkönyv megtelése esetére azt a tájékoztatást tartalmazza, hogy a legénynek ahhoz a hatósághoz kell újért fordulnia, amelynek működési területén a könyv megtelt, s visszajövedele után a régi könyvet az újjal

együtt kell majd bemutatnia ott, ahol lakni vagy mesterjogot elnyerni szándékozik.

A 13. pont a 2355/1825. számú helytartótanácsi rendeletre hivatkozással figyelmeztet arra, hogy a vándorkönyv meghamisítása szigorú büntetést von maga után.

Az 1. pont ellentétben állónak látszik azzal, hogy a vándorkönyvnek a kundschaft helyébe lépését első alkalommal a Helytartótanács 10492/1829. sz. rendelete enun-ciálta.

A 2. pont a 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelet 5. pontja szerinti láttamozsásokra utal.

A 3., 4. és 6. pont a 10.492/1829. sz. rendeletet követő időben kiadott rendelkezésen alapulónak látszik.

Az 5. pont a 13. ponttal van összefüggésben.

A 7. pont a 10.492/1829. sz. rendeleten alapszik. A 8. pont az örökös tartományokba távozásnak a 10.276/1818. számú — és a 29.587/1821. szám alatt megismételt — helytartótanácsi rendeletben írt rendelkezéseit tartalmazza. A 9. pont a 22387/1816. és a 6575/1817. sz. rendeletek szerinti előírásra figyelmeztet.

A 10., 11. és 12. pont a 10.492/1829. sz. rendelet 5. és 6. pontjairól szóló tájékoztatások.

Sótonyi János és Csillag András vándorkönyvében levő tájékoztatás végére nyomtatott „Jegyeztetett” szóhoz kapcsolva olvasható a vándorkönyv kiállítójának aláírása. Hódits István vándorkönyvének e helyén látható bejegyzés arról tudósít, hogy a könyvet hol és ki adta ki, Kaszap Mihálynak ugyane helyén pedig csak az, hogy hol adták ki. Abban a 4 városban, ahol a 4 vándorkönyvet kiállították és kiadták, az ezzel járó ügyintézésnél, és ebből következően a könyvek előnyomott szövege most említett részeinek kitöltésénél *eltérő volt a gyakorlat*. Sótonyi József vándorkönyvét a kaposvári takács céh adta ki és az „Jegyeztetett” egy — olvashatatlan vezetéknevű — Somogy vármegyei esküdt és céhbiztos által. Csillag András vándorkönyve 2. oldalán levő szöveg szerint a könyv „M[agyar] szabó czéh által kiadatott”. E szöveg alatt pedig az olvasható, hogy „Kiadta Thenzer (?) vár[o]skap[itány]”, viszont „Jegyeztetett” Medvey (?) István Püspök-Vác város főjegyzője által. Hódits István vándorkönyvének e helyén „Kiadatott Szücs Gergely Keszthely városi jegyző által”, Kaszap Mihály könyvének e helyén pedig csak az olvasható, hogy „Kiadatott Adony Mező Városban”.⁷⁶ Az utóbbi két bejegyzés mellett pecsét nincs.

A mondottak csak a vándorkönyv-nyomtatvány kitöltésekor, ill. a könyv kiadásával járó ügyintézéskor követett gyakorlat eltéréseiről tanúskodnak. Az ellenben, hogy Csillag András vándorkönyve betelésekor ahhoz újabb lapokat fűztek, az a többször hivatkozott 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelet 5. pontjabeli rendelkezés megszegése volt. A szabálytalanság felett a hatóságok szemet hunytak, amikor a hozzáfűzött lapokra — még a rendőrhathóságok is — bejegyzéseket vezettek.

A vándorkönyvekbe nyomtatott tájékoztató szövegek

utáni bejegyzésekkel ill. aláírásokkal befejeződött a vándorkönyvnyomtatvány kitöltése és ezzel a vándorkönyv kiállítás, amivel az azt kérelmező mesterlegény vándorlásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására alkalmas okmányá vált. A vándorkönyv már az eddig ismertettek szerinti tartalmánál fogva bizonyos egyedi jellegű sajátossággal rendelkező irat, s mint ilyen *önálló irattípust* képvisel.

e) A most tárgyalt 4 vándorkönyvnek a kiállítás utáni bejegyzésekre szolgáló üres lapjain a tulajdonos munkaviszonyai helyéről, időtartamáról és ez alatti magatartásáról szóló, valamint a könyvnek a vándorút alatti láttamozásra történt bemutatásait bizonyító bejegyzések vannak.

ea) Kaszap István vándorkönyvében az első bejegyzés annak bizonyítása, hogy hol, kinél és mennyi ideig állott tanviszonyban, s mikor szabadították fel. Hódits István vándorkönyve első munkaviszonyról szóló bejegyzésének szövegzője szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a bizonyított munkaviszony a felszabadítást követően jött létre. A másik két vándorkönyvben az inasi tanviszonyról szóló, erre vagy a felszabadításra utaló bejegyzés nincs. A Kaszap- és Hódits-féle vándorkönyveknek az inasi tanviszonyról szóló, ill. ezt megemlíteni szükségesnek tartó bejegyzése azt valószínűsítik, hogy azok vagy annak a hiánynak az áthidalása érdekében történtek, hogy e két legény a felszabadításkor nem kapott felszabadító levelet, vagy az a vándorkönyv kiállításakor valamilyen oknál fogva nem állt rendelkezésre. Hódits István vonatkozásában e mellett szól, hogy amikor vándorútja 1852. évi befejeztét követően mester kívánt lenni, akkor csak 1851. december 29-i keletű felszabadító levelet csatolt arról, hogy „4 egész évekig inas képpen szolgált” és hogy 1843. augusztus 6-án szabadították fel.⁷⁷

eb) Az Ideiglenes Iparrendtartás hatálybalépéséig terjedő idő alatti bejegyzések követik a kundschafatok szövegét. Szolgáljon ennek illusztrálásául 1-1 magyar nyelvű bejegyzés:

a)

„Miszabados pápavárosbe[li] Takátsok bizonyítgyuk hogy Bötsületes Takáts legény nevezet Szerént Sotonyi János itt nálunk a mi mester Társunknál Bodo Györgynély méhelyben Dolgozott 12 hétig a mely üdö alatt magát Jámboroly hiven Bötsöletessen viselte mint egy Bötsületes mester legényhez illik légyen. Költ 1840 26 oktoberben

Ceh mester

Kantor Mártony s.k.

Atja mester Gyalokay József s.k.

Bejáró mester Tóth István s.k.

Céh jegyzője Varga József

Töredezett viaszpecsét

b)

Hogy a' nevezett Ifju Fazekas legény Hodits István

Mihaldi Vig Imre Mester társ Czéhmasterünknel egy évig mühelben dolgozván magát hiven szorgalmatosan viselte légyen hitelesittyük.

Miháldon.⁷⁸ Junius 28 án 1848

Czeh Mester Vig Imre

Atya Mester Gál János

„Miháldi fazekas czéh pecsétje”

köriratú viaszpecsét.

Általam Bor József s.k. jegy[ző]

c)

Hogy ezen Bötsületes Kováts Legény Név szerént Kaszap Mihály iten nálunk 11 hetekig dolgozott, az üdö alatt magát jámborol és jól viselte a mind egy Legénynek illik.

Költ Székesfehérvárot Septemb[er] 13 kan 1846 Évben

Szepelt Ignatz s.k. fő Czéh Mester

Ausernik Antal s.k. al Czéh Mester

Töredezett viasz-céhpecsét

d)

Hogy ezen betsületes Ifi[u] név szerint Csilag András a mi Városunkban a Mi Ché béli Társunknál Mintzér Urnál Két hétig munkában lévén azon idő alatt magát betsületesen viselte bizonyetjuk Kelt Gyöngyös Máj: 27 1856

Fő Ché Mester

Sopronyi Páll s.k.

Kopott (szöveg nélküli)

viasz-céhpecsét

A bejegyzett többi munkaviszony-igazolás egy része magyar, másik része német nyelvű.

A bejegyzett igazolások néhány kivétellel tartalmazzák a munkaadó mester nevét. A munkaviszony időtartamát évben és (a hónap, mint naptári egység mellőzésével) hetekben számolva jegyezték be. A bejegyzéseket a céh képviselésében aláírók száma nem azonos. Van, amelyet hárman, a céhmester vagy főcéhmester, az atyamester és a bejáró mester, van, amelyet csak a főcéhmester írt alá. Egyes bejegyzéseket aláírt a céh jegyzője is. Egy igazolás nem céhtől, hanem a munkaadó mestertől származik, de mert ő meg analphabeta volt, az igazolást a falu jegyzője jegyezte be a könyvbe. Az aláírások mellé piros viaszpecsétet helyeztek. Sajnálatos, hogy ezek egy része teljesen töredezett és hiányos, vagy szövegük ma már olvashatatlan, ami miatt az ilyeneknek céhszervezeti forrásadatokkénti hasznosítására nincs lehetőség.

ec) Az 1839—1843 években csak Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben vándorolt Sotonyi János vándorkönyvében a könyv hatósági láttamozásáról szóló bejegyzés nincs. Hasonló a helyzet az 1844—1851. években csak Zala vármegyében és ennek határa menti egyik So-

mogy vármegyei faluban munkában volt Hodits István vándorkönyvével. Az 1846-ban vándorútra kelt Kaszap Mihály vándorkönyvében 1847–1848 években történt győri, pozsonyi, soproni, pesti és mosonmagyaróvári vidimáltatásokat bizonyító bejegyzések vannak. Ezek tartalmazzák a továbbutazás irányának bejegyzését is. Csillag András vándorkönyvébe 1849-ben Kecskeméten írtak be továbbutazás irányát megjelölő bejegyzést. E bejegyzések nem mindegyikét aláírónak a neve és a használt viaszpecsét vagy festékes bélyegzőlenyomat nem mindegyikének szövege olvasható. Sopronban a városkapitány jegyezte be a továbbvándorlás irányát és „Sz. K. Sopron Város Kapitánysága” köriratú, városcímeres, fekete festékes bélyegzőt használt. Pesten egy kapitányi hivatali írnok jegyezte be a továbbutazás irányát és szintén városcímeres, de elmosódott köriratú, fekete festékes bélyegzőt használt. Mosonmagyaróváron az útiránybejegyző csak nevét írta alá, de tisztességét nem. Az általa használt körbélyegzőben vízszintesen elhelyezett szöveg: „Magyaróvár Ungar. Altenburg”.

ed) Sótónyi János vándorútja 1843. december 3-án befejeződött. Hódits István vándorlása 1851. december 27-éig, Kaszap Mihályé 1857. december 23-áig, Csillag Andrásé 1860. szeptember 24-éig tartott. Hármójuk vándorévei átnyúltak a szabadságharcot követő neoabszolútizmus idejére.

Az ez alatti munkaviszonyokról szóló azok a bejegyzések, amelyek valamely céhtől származnak, tartalmilag megfelelnek a vándorkönyvet rendszeresítő 21.080/1816. sz. helytartótanácsi rendeletben előírtaknak. Szövegezésük ez időben is követi a *Kundschaft* szövegét. A bejegyzés aláírásának módja ugyanúgy változó, mint az előző időszakban, most azonban mind több az olyan munkaviszonyigazolás, amelyet csak a céhelöljáró írt alá. A céhektől származó bejegyzések aláírása mellé még most is viaszpecsétet nyomtak. Van olyan munkaviszonyigazolás, amelyet nem céh adott, hanem szolgabírótól, városi tanácstól vagy jegyzőtől vagy rendőrhatóságtól származik. A bejegyzések nyelvi szempontból megoszlanak. Egyik részük magyar, másik német.

ee) A neoabszolútizmus idejére átnyúlt vándorlások alatt használt vándorkönyveink arról tudósítanak, hogy a császári hadsereg szükségesnek tartotta a mesterlegények vándorlásának saját szervei által való ellenőrzését. Egyes bejegyzésekből úgy tűnik, hogy a mesterlegény köteles volt egyes városok elhagyására irányuló szándékát a városban levő illetékes cs. kir. katonai szervnek a továbbvándorlás tervezett irányára közlésével bejelenteni. A katonai szerv a bejelentés megtörténtét és a továbbutazás irányát bejegyezte a vándorkönyvbe. Lehet, hogy ez a vándorútnak a tervezett irányba akadálytalanul folytatásához szükséges előfeltétele volt. Kaszap Mihálynak, amikor 1849 nyarán pozsonyi munkaviszonya megszűnését követően Bécsbe törekedett, és vándorkönyvébe céhelöljárója 1849. július

8-án már bejegyezte munkaviszonya helyét és időtartamát, vándorkönyvét láttamoztatnia kellett a Városi Tanáccsal. Miután ennek — a beosztását a neve alá nem írt — hivatalnok ugyanaznap bejegyezte, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Bécsbe utazik, az akkori hadihelyzet miatt láttamozásra be kellett mutatnia a könyvet a *K.K. Pressburger Militaer Platz Commando*nál is ugyanaznap, s csak miután itt láttamozták a könyvet, indulhatott Bécs felé. Bécsi munkaviszonyairól az 1850. szeptember 20-án adott igazolást a Bécsi Városi Tanács azzal záradékolta, hogy Magyarországra utazása miatt jelentkezni köteles a cs. kir. Városparancsnokságon. A *Centralcommission der k.k. Stadt Commendatur* szeptember 23-i keltű bejegyzéssel vette tudomásul Kaszap Magyarországra utazását.

Hasonló volt a helyzete 1851 májusában Selmecbányán Csillag Andrásnak. A munkaviszonyának az ottani céhelöljáró által május 19-i kelettel történt igazolása után a Városi Tanácsnál — az ilyen ügyekben eljáró városkapitánytól —, majd a császári Térparancsnokságtól is kellett kérnie a láttamozást, amelyet ugyanaznap meg is kapott annak beírásával, hogy hová utazik. Amikor Kaszap Mihály vándorkönyvébe 1852. december 4-én a Cs. K. Fejér Megyei Főnök⁷⁹ helyettese bejegyezte, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Pestre megye, a Pestre utazás feltüntetését tartalmazó láttamozást jegyzett be a székesfehérvári Térparancsnokság is.

1852. decemberében Csillag András Neszmélyről⁸⁰ jövet átutazott Esztergomon. Vándorkönyvében december 29-i láttamozás van mind az Esztergomi Tanácstól, mind az ottani *K.K. Stadt Com[man]do*-tól (cs. kir. Városparancsnokságtól).

Sem Kaszap Mihály, sem Csillag András vándorkönyvében nincs az említettekén kívüli városokban működött katonai szervektől származó bejegyzés. Ezt 1854. május 1-e utáni viszonylatban érthetővé teszi, hogy e nappal megszűnt az ostromállapot.

ef) A mesterlegények vándorlásának közbiztonsági és közrendészeti szempontból való ellenőrzése cs. kir. államrendőrség működésének Magyarországon 1850–1851. években megkezdésétől kezdve elsődlegesen államrendőrségi feladat lett. Vándorkönyveink közül Hodits Istvánéban van egy Nagykanizsán 1851. december 27-én kelt bejegyzés, amelyet egy önmagát *K.K. Polizei Actuar*-ként megjelölő itteni rendőrhivatalnok írt alá. A bejegyzés nem csak arról szól, hogy a vándorkönyv tulajdonosa hova utazik, hanem ebben került igazolásra az is, hogy mely mesternél és mennyi ideig dolgozott. (Erről a munkaviszonyról céh által adott igazolás nincs a vándorkönyvben, holott Kanizsán az időben volt fazekas céh.)

Pesti és budai munkaviszonyokról és azok időtartamáról, valamint a Pestről távozás irányáról szóló bejegyzést vezetett 1852. november 23-án Kaszap Mihály vándorkönyvébe a *K.K. Polizey Direction zu Ofen Pest*, (Buda-

pesti cs. kir. Rendőrigazgatóság), melynek székhelye Pesten volt.

1857. augusztus—október hónapokban a *K. K. Polizei Commissarioit in Arad* (= Aradi cs. kir. Rendőrbiztoság) csak azt jegyezte be Csillag András vándorkönyvébe, hogy Temesvárra, majd a *K. K. Polizei Direction in Temesvár*, (= Temesvári cs. kir. Rendőrigazgatóság), hogy Nagyszébenbe utazik. A *K. K. Polizei Direction in Hermannstadt* (Nagyszebeni cs. kir. Rendőrigazgatóság) Csillag megérkezését követően — úgy látszik — ellenőrizte tevékenységét, mert beírta a vándorkönyvbe, hogy „*In Arbeit*”, tehát, hogy munkaviszonyban áll. Amikor munkaviszonyának megszűnéséről és időtartamáról adott bizonyítvány megerősítésképpen erről szóló igazolást vezetett a munkakönyvbe a Nagyszebeni Városi Tanács, akkor az ottani Rendőrigazgatóság csak azt írta be, hogy Brassóba távozik. A *K. K. Polizei Direction Kronstadt* (= Brassói cs. Rendőrigazgatóság) is bejegyezte a munkaviszony létrejöttét. Az ennek megszűnéséről az itteni német szabó céh által 1857. október 31-én adott igazolást követő és a városból távozás irányát feltüntető rendőrhatalmági láttamozás viszont nem került a vándorkönyvbe. Ezt követően 1 és 3/4 évig nincs sem céh által, sem közigazgatási hatóság által, sem rendőrhatalmási által adott bejegyzés a könyvben. 1859. augusztus 13-án viszont *K. K. Polizei Commisär zu Szeged* (= Szegedi cs. kir. rendőrbiztos) igazolja az esztendő június hava 13-ától fennállott munkaviszonyt azzal, hogy Csillag Pécsre távozik.

A vándorlás rendészeti ellenőrzése jegyében történt bejegyzésnek tartjuk, illetve a rendészeti ellenőrzéskor támadható megalapozatlan feltevések elleni védekezésként kérelmezett bejegyzésnek véljük a Csillag András vándorkönyvébe 1852. november 8-i kelettel a községi jegyző, a bíró és a [törvény] bíró aláírásával vezetett és viaszpecséttel megerősített azt a bejegyzést, mely szerint Csillag „Keszegen,⁸¹ mint szülőtt helyén megjelent és 14 napig ott helyben, mint szüleinél tartózkodott.”

eg) A neoabszolutizmus idején Magyarországon a vándorkönyv a katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos polgári közigazgatási tevékenységbe is bevont ellenőrző eszköz, az ellenőrzéskor pedig bizonyítékként szolgáló eszköz is volt, amint ez Hódíts, Kaszap és Csillag vándorkönyveinek bejegyzéseiből kitűnik.

A nagykanizsai rendőrhivatalnok említett 1851. december 27-i vándorkönyvi bejegyzése szerint Hódíts István azért utazik Keszthelyre, hogy a vándorláshoz engedélyt kapjon. 1852. április 30-án Keszthely városbírája oly bejegyzést írt a vándorkönyvbe, hogy annak tulajdonosát katonakötelezettségi évének túllépése miatt (1852-ben 26 éves volt) a helyhatóság elbocsátotta, amit azzal közölt vele, hogy az illetékes cs. kir. rendőrhatalmágnál jelentkeznie kell.

Kaszap Mihály vándorkönyvébe 1851. december 4-i székesfehérvári kelettel a Cs. K. Fejér Megyei Főnök he-

lyettese azt jegyezte be, hogy a székesfehérvári sorozóbizottság vizsértárgulat (*Kramfader*) miatt (ekkor 25 éves volt) minden tábori szolgálatra alkalmatlannak találta, s erre tekintettel 3 évre szóló engedélyt kapott a cs. kir. koronaországokban való vándorlásra. 1856. október 26-i keletű bejegyzés szerint a Székesfehérvári Szolgabírói Hivatal a vándorlási engedélyt az „*Österreichische Monarchie*”-ba szólóan 2 évre meghosszabbítja.

Csillag András munkavállalási helyének, Aszódnak jegyzője 1853. február 17-én (amikor 24 éves volt) „mint besorozás alá tartozandó”-t szülőfalujába utasította. A sorozásról a vándorkönyvben nincs bejegyzés, 1853. március 10-én a Nógrád megyei cs. kir. nógrádi kerületi főszolgabíró bejegyezte, hogy a Magyar koronaországban való vándorlásra az engedélyt 1 évi időtartamra megadta, majd 1855. június 24-én a következő sorozásig terjedő időre meghosszabbította, 1856. május 6-án pedig, mert katonai kötelezettségének mindenkorra megfelelt, 3 évre hosszabbította meg. Még ennek lejárta előtt a *Praesidium der kk. Statthaltereij Abth[eil]ung zu Pressburg* (= Pozsonyi cs. kir. Helytartósági Osztály elnökségétől) 1858. augusztus 16-án származó bejegyzés szerint a dunai fejedelemségekbe (a német nyelvű bejegyzésben *Donaufürstentümer*), tehát Havasföldre valamint Moldvába valamint Törökországba kapott 3 évre szóló vándorlási engedélyt.

A katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos közigazgatási hatósági bejegyzések és a vándorlási engedély megadásáról szóló bejegyzések közötti összefüggések azt a látszatot keltik, mintha a vándorlási engedély megadása attól függött, hogy a legények eleget tettek-e a sorozáson való megjelenésük kötelezettségének. Ezzel szemben a vándorlási engedély megadásáról szóló bejegyzések nem ezért, hanem azért kerültek a vándorkönyvbe, mert az *Ideiglenes Iparrendtartás* így rendelkezett. (135. §.) Más kérdés, hogy ezt a rendelkezést a közigazgatási hatóságok arra használták fel, hogy az engedélyt csak akkor adták meg és jegyezték be a mesterlegények vándorkönyvébe, ha a sorozáson megjelentek.

eh) A négy vándorkönyv közül egyedül Hoditsében van bejegyzés arról, hogy vándorkönyve a népszámláláskor — mégpedig Keszthelyen 1850. július 20-án láttamozásra került. A keletből következik, hogy a bejegyzés az 1850 nyarán kezdett és 1851 nyarán befejeződött magyarországi népszámláláskor⁸² a vándorkönyv tulajdonosának születési helyén történt láttamozást igazolja.

ei) A vándorkönyvbe nyomtatott szövegek utáni bejegyzésekkel és aláírásokkal, mint említettük, létrejött egy, a mesterlegény vándorlásához szükséges és személyazonossága megállapítására alkalmas okmány, amely már ezzel a tartalommal létrejőve, önálló irattípust képvisel.

A vándorkönyvnek az azt kérő mesterlegény részére történt kiadása után a munkaviszonyok helyéről, időtartamáról és a legény ez alatti magatartásáról adott bejegyzéseket irattani szempontból vizsgálva azt kell megállapí-

tanunk, hogy ezeknek mindegyike éppúgy egy-egy külön-külön bizonyítvány, mint amilyen a vándorkönyv rendszeresítése előtt használt *Kundschaft*. A vándorkönyvbe vezetett ezek a bizonyítványok ugyanolyan irattani belső ismeretjelleggel rendelkező okmányok, mint a *Kundschaft*-ok. A velük szembeni eltérés csak az, hogy amíg a *Kundschaft*-ok mindegyike külön-külön papírra írt, vagy külön-külön papír felhasználásával készült nyomtatvány kitöltésével kiállított, aláírt és pecséttel megerősített okmány, addig a vándorkönyvekbe bejegyzett bizonyítványok könyv alakban összefüggő papírokra írt okmányok, amelyek csak együttesen tarthatók, mozgíthatók és tárolhatók. Ennél fogva bizonyítványként használásukkor is együttesen és úgy vannak jelen, hogy egymástól csak rendeltetés elleneesen (a könyvecskeből kitépéssel) különíthetők el és használhatók fel, mi által viszont elvesztik hitelességüket, s így érvényességüket.

A vándorkönyvekben levő többi bejegyzések, így a vándorlás ellenőrzése céljából történt bemutatáskor ennek a vándorkönyv megtekintéséről, vidimálásáról a könyvbe történő hatósági bejegyzés, hasonlóképpen a katonai szolgálati kötelezettségekkel összefüggő bejegyzések, ugyancsak tényeknek az arra hivatott hatóság által és az erre előírt módon történő igazolását tartalmazzzák, s ekként ugyancsak bizonyítvány jellegűek.

Mindezek alapján azt kell megállapítanunk, hogy a vándorkönyv egyedül jellegű sajátosságokkal rendelkező irat, amely egyrészt a tulajdonos mesterlegény vándorlásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására alkalmas útiokmány, másrészt munkaviszonyairól, ezek időtartamáról és a legény az alatti magatartásáról szóló több bizonyítványt magába foglaló, harmadrészt a vándorlás többszöri hatósági ellenőrzésének megtörténtét, majd 1850 után a mesterlegény egyes katonai kötelezettségei teljesítését is igazoló több hatósági igazolást magába foglaló irat. Tartalmánál fogva a rendészeti és iparigazgatás, valamint 1850-től a katonai szolgálattal kapcsolatos polgári közigazgatás eszköze. A vándorkönyv a technikai előállításának eredményeképpen létrejött külső megjelenésénél fogva a vándorló mesterlegények magatartási megnyilvánulásai kedvezőtlen alakulása folytán az állam által mind hatékonyabban gyakorolni kívánt rendészeti ellenőrzés minél eredményesebb érvényre jutását jobban segítő, és ilyenként a rendszeresítése idején jelentkezett igények oldaláról nézve, a korábbival szembeni fejlődést képviselő, tehát korszerű iratfajta, mint az ugyancsak elsősorban rendészeti célból közel 100 évvel korábban bevezetett elődje, a *Kundschaft*.

ej) Szükségesnek tartjuk szólni arról, hogy a neoabszolutizmus idejéből való polgári hatósági bejegyzések kevés kivétellel, a katonaiak és rendőrhatalmások pedig mind, már nem viaszpecséttel, hanem fekete vagy zöld színű bélyegzőlenyomattal megerősítettek. A bélyegzők alakja eltérő: kör alakú, álló vagy fekvő ellipszis alakú bélyegző

lenyomatok mellett tompított sarkú négyszögletes lenyomatokat is láthatunk a vándorkönyvekben. A viaszpecsétek helyett festékes bélyegzők használata az ügyintézés gyorsítása érdekében történt irodai technikai fejlesztési törekvések ez idő alatti megvalósításáról és terjedéséről tudósít. A bécsi Rendőrigazgatóság 1856-ban már olyan bélyegzőt használt, amelynek a vándorkönyvbe ütésével egyszerre került a könyvbe a „*Zur Reise nach*” szöveg, hogy e mellé kézzel csak azt kelljen beírni, hogy a vándorlegény mely helységbe történő utazási szándékot jelölt meg, de ugyanakkor e bélyegző beütésével a könyvbe került a „*K. K. Polizey Direction Wien*” köriratú, kétféjű sasos bélyegzőlenyomat is. Ennek a bélyegzőnek a használata csökkentette a rendőrhivatalnok munkáját, gyorsította az ügyintéztést, és ezzel megrövidült a vándorlegényeknek a Rendőrigazgatóság folyosóján való várakozása.

3. Az *Ideiglenes Iparrendtartás* 1851. április 1. és 1860. május 1. közötti hatálya idején A) a történeti Magyarország területére esett öt koronaország valamelyikében kiállított vándorkönyv a Thury György Múzeumban egyetlen egy van. Ez a Nováczy Sándor csizmadialegénynek 1855-ben adott vándorkönyv. Ezen kívül van egy, amelyet Galícia és egy, amelyet Tirol koronaországban állítottak ki. Ezek B) Antol Roland szabólegénynek 1854-ben, és C) Johann Haas lakatoslegénynek 1855-ben kiállított vándorkönyvek.

A/a) A Nováczy Imrének kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint egy 17,7x11,3 cm nagyságú, 1–48 oldalszámú lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző fekete-sárga színű sodort zsinveg végét a vékony kartonkötés elülső táblája belső oldalán a könyv kiállítójának szárazbélyegzőjével ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv első 9 oldalán található magyar és német nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő üres oldalak a könyvnek a kérelmező részére való kiadása után történő bejegyzések céljára valók.

b) A könyvet 1852-ben Budán „*in der kais [erlichen] königlich[en] Universitäts Buchdruckerei*” nyomták.

c) A könyv címlapja felső részén középen kétféjű sasos címer, amely a „Magyar-Ország” tulajdonnév két tagja között helyezkedik el, tudtul adva ezzel azt, hogy a könyvet az olmtüzi alkotmány szerinti Magyar Koronaországban nyomtatták, és fogják majd kiállítani. Ugyanekkor a címlap német szövegében Magyar-Ország nem „*Kronland Ungarn*”-ként, hanem „*Königreich Ungarn*”-ként szerepel.

d) A címlap magyar szövege szerint a könyvecske „Vándorkönyv az 1816-ik július 16-án kelt helytartósági intézvény s más későbbi rendeletek következtében”, az ez alatt olvasható német szöveg szerint „*Wanderbuch in Folge hoher Statthalterey-Verordnung vom 16. Juli 1816. und der nachträglichen Verordnungen*”.

Az „1816-ik július 16-án kelt helytartósági intézvény” a könyvecske, mint nyomtatvány előállításától 4 évvel — az 1848: III. tc-kel — feloszlott m. kir. Helytartótanács,

a *Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*, németül: *Königlicher Ungarischer Stadthalterey-Rath* által 1816. július 16-án a törvényhatóságokkal 21.080. sz. a. közölt az a rendelkezés, amely elrendelte, „hogyminden Czéhek-nél vándorló Könyvecskék... hozassanak be”. Nováczy Sándor vándorkönyve céljára felhasznált nyomtatvány kéziratának készítője — feltehetően az akkori politikai légkör-höz igazodásul — a rendelkezést kibocsátó központi igazgatási szervet ennek neve mellőzésével, a nyomtatás idején volt Magyar Koronaország igazgatási központja, a működését 1851. április 10-ével megkezdett *K. K. Statthalterei für Ungarn* és ennek magyar nyelvi megfelelője „Magyarországi cs. kir. helytartóság”⁸³ nevének használatával, — s éppen ezért hibásan — nevezte meg az idézett 1816. évi rendelkezés kibocsátóját.

Az ügyiratkezelés körébe tartozó újszerűség, hogy a vándorkönyv címlapján elnyomott szöveg jelzi a kiadásra kerülő vándorkönyv nyilvántartásba vételére használt jegyzék megfelelő számának feltüntetésére szolgáló helyet. Az ismertetett korábbi vándorkönyvek közül csak egyre, a Keszthelyi Városi Tanács által kiállítottá írták rá a nyilvántartási számot — Nováczy Imre vándorkönyvét a Nagy Kanizsai cs. k. rendőrbiztoság 428. szám alatt vette nyilvántartásba.

A könyvecske 2. oldalán magyarul, 3. oldalán németül látható a személyi adatok bejegyzésére szolgáló nyomtatott szöveg és ennek kézírással történt kitöltése. Az előnyomott szöveg részletezőbb az eddig vizsgált vándorkönyveknél. Ebbe az 1852. évi előállítási vándorkönyv-nyomtatványba a születési hely után be kellett írni, hogy az mely koronaországban (a német szövegben: *Kronland*), annak melyik járásában (a német szövegben: *Bezirk*) van, továbbá a tulajdonosnak nem életkorát, hanem születési évét, valamint illetőségi községét (a magyar szövegben: honi község, a német szövegben: *Heimatsgemeinde*), és azt, hogy az mely koronaország mely járásában fekszik, továbbá a tulajdonos mesterségét (a német szövegben: *Profession*), családi állapotát, természetét, milyen volt arca, haja, szeme, orra, szája, és milyen különös ismertetőjegye volt. Nem volt előnyomott szöveg a vallás bejegyzéséhez. Ezért látjuk Nováczy vándorkönyvében a különös ismertetőjegyek bejegyzésére felhívó nyomtatott szöveg alatt kézzel írva, hogy „Hite” (a német szövegben ugyancsak kézzel beírva, hogy „*Religion*”).

A személyi adatok után van üres hely a tulajdonos névalírása számára. Nováczy aláírása igen alacsony fokú íráskészségről tanúskodik. Ez után következik a vándorlás engedélyezett irányának és időtartamának bejegyzésére felhívó nyomtatott szöveg és ez után kézzel írva, hogy a vándorkönyv „érvényes egy évig a cs. k. aust[riai] Koronartományokban”.

A 4. oldalon magyarul, az 5-en németül van nyomtatva a „Minden bel- és külföldi hatóságokhoz” intézett megkeresés, hogy „ezen vándorkönyv előmutatójának gátolatlan

vándorlást engedjenek, s lehetőleg segítségére legyenek”. E felhívás emlékeztet az 1731. évi birodalmi Kézműves-Rendtartással rendszeresített *Kundschaft* szövegébe foglalt ajánlásra, mégis azzal a változtatással, hogy nem a mestereknek szóló ajánlasként, hanem hatósági megkeresésként a bel- és külföldi hatóságokhoz intézi.

E szöveget követően van hely annak bejegyzésére, hogy a vándorkönyvet ki adta, azaz ki állította ki. Nováczy vándorkönyvét a „Nagy Kanizsai cs. k. Rendőri biztoság”, németül *K. K. Polizeil. Kommissariat zu Gross-Kanizsa* 1855. július 5-én adta ki.

E bejegyzéssel befejeződött a vándorkönyv-nyomtatvány kitöltése, ami által az a kérelmező mesterlegény, esetünkben Nováczy Imre vándorlásához mind rendészeti igazgatási, mind iparigazgatási szempontból szükséges, s személyazonosságának megállapítására is szolgáló okmánnyá vált. — A kiadásról szóló bejegyzés sem aláírva, sem lepecsételve nincs.

A 4., 6. és 8. oldalra nyomtatottan olvasható az „Oktatás a vándorkönyvekről”, az 5., 7. és 9. oldalra nyomtatva pedig ugyanez németül „*Belehrung in Betreff der Wanderbücher*” cím alatt. E tájékoztatást összehasonlítva az eddig ismertetett vándorkönyvekbe nyomtatottal, azt látjuk, hogy ez utóbbiakban levő szöveg szerinti szabályoktól némileg eltérő szabályok váltak irányadókká a vándorkönyvek kiállításához és használatához.

A tájékoztatás 1. pontja szerint a vándorkönyvet az illetőségi bizonyítvány (a magyar szövegben: Honlevél, a németben *Heimatschein*) alapján oly városokban, ahol cs. k. rendőrigazgatóság (*k. k. Polizeil-Direction*) van, ezek, olyan helységekből, amelyeknek rendezett tanácsuk van, ez utóbbiak, egyébként pedig a megyei főnökök (*Komitats-Vorstand*) adják ki.

A 2. pont tájékoztat arról, hogy a vándorkönyv kiadásakor ennek nyomtatásáért 15 krajcárt, bélyegilletékül pedig 6 pengő krajcárt kell fizetni. Az ismertetett korábbi magyarországi vándorkönyvekért fizetendő összegről az ezekben nyomtatott tájékoztatás nem szól. Az 1829. július 21-i 19271. sz. helytartótanácsi rendelet a vándorkönyvek kiadásáért szedhető taksát 1 váltóforintban állapította meg. Bélyegilleték szedésének elrendelésére, mint látni fogjuk, csak 1850-ben került sor.

A 3. pont ad tájékoztatást az arra vonatkozó szabályozásról, hogy

— a mesterlegénynek a vándorkönyvet a munkába lépéskor megőrzés végett át kell adnia a munkaadó mesternek;

— a munkából kilépéskor a munkaadónak a legénnyel, s a vándorkönyvével a községi elöljáróhoz kell mennie, és ott az időt, amely alatt a legény munkában állott, pontosan bejelentenie, s ha a legény magát ügyesen, serényen és híven viselte, e tulajdonságokat bizonyítani volt köteles; a községi elöljárónak pedig mindezt a vándorkönyvbe be

kellett írnia. „Ha a bizonyítvány eme tulajdonságok tekintetében nem kedvezőleg ütne ki, csak a munkaidőt vagy a tapasztalt tulajdonságok fölötti bizonyítványt, illetve csak azt kell felvenni, ami a legénynek hasznára szolgál”. A bizonyítványt a munkaadó mesternek saját neve aláírásával kellett ellátnia, az aláírást pedig a községi elöljárónak kellett hitelesítenie.

A 4. pont szól arról a szabályról, mely szerint — abban az esetben, ha a legény a vándorkönyvet azon kívüli koronaországba vándorláshoz is kívánja használni, mint amelyre azt a könyv kiállításakor engedélyezték, akkor a könyvet ennek megfelelő láttamozással kell a megyefőnöknek, illetve ahol cs. kir. rendőrigazgatóság van, ez utóbbinak ellátnia. Ahhoz pedig, hogy a vándorkönyv külföldi, tehát az Osztrák Császárságon kívüli országba utazáshoz útlevélként szolgáljon, a főispánnak (*Obergespan*)⁸⁴ kellett azt láttamoznia. Ez a rendelkezés lényegében összhangban van a megelőzővel. Eltérés a láttamozási, tulajdonképpen az utazás-engedélyezési jogkör gyakorlásának a császári politikai közigazgatás szervezeti felépítéséhez igazításában jelentkezik;

— olyan helyeken, ahol a mesterlegény munkában állott, miután a mester a legény munkaidejét és viselkedését beírta, a vándorkönyvet a községi elöljáróságnak láttamoznia kellett, ha helyben rendőri hatóság nincsen. Ez a rendelkezés fenntartja a korábban már elrendelt láttamozást, csak ennek gyakorlási jogát igazítja hozzá az új közigazgatási szervezeti rendhez;

— az olyan legény, akinek vándorkönyvében levő legutolsó láttamozás 6 hétnél régebbi, az a legény „többé nem tartozik eléggé igazoltnak, s vele a fennálló rendőri szabályok szerint kell bánni”. Ez a rendelkezés a korábbi szabályozás szerint is már tilos, cél nélküli „ide s tova való járkálás”-ban a közbiztonságra jelentkező veszély hatékonyabb megelőzését szolgáltni hivatott, egyben az ilyen magatartás esetén bekövetkező rendészeti intézkedést kilátásba helyező, tehát a korlátozást szigorító és a tilalom megszegése miatti represszáliát megjelölő rendelkezés;

— az engedélyezett vándorlási időt és területet „különböni felelet terhe alatt átlépnie nem szabad”. E rendelkezés célja a rendészeti ellenőrzéshez fűződő államérdeknek a mesterlegények vándorlása vonatkozásában való hatékonyabb érvényesülése, illetve ennek előmozdítása.

Az 5. pont az arra vonatkozó tájékoztatást tartalmazza, hogy mit kell a legénynek tennie, ha a vándorkönyvben üres hely már nincsen;

a 6. pont pedig arról szól, mi a teendő a vándorkönyv elvesztésekor.

Az ezekre az esetekre érvényes szabályozások egyeznek a korábbi vándorkönyvekbe másolt tájékoztatás szerintivel.

A sorrendben utolsó tájékoztatás a 7. pontba foglalt, amely arra figyelmeztet, hogy a vándorkönyv hamisítása, az azzal való minden visszaélés a fennálló törvények sze-

rinti büntetést vonja maga után. Ilyen tájékoztatás a korábbi vándorkönyvekben is van.

e) A vándorkönyv kiállítása utáni bejegyzések közül az első a vándorkönyvet kiállító nagykanizsai cs. kir. rendőrbiztos (*kk. dirigirend[er] Polizei Commissar*) által a könyv kiállítása napján, 1855. július 5-én történt bejegyzés. A német nyelvű bejegyzés annak kinyilvánítására irányult, s egyben annak igazolására is szolgált, hogy a vándorkönyv tulajdonosa a cs. kir. koronaországokba 1 évig való vándorlásra kapott engedélyt. A rendőrbiztos az engedély megadásának előzményeként bejegyezte azonban azt is, hogy Nováczky a felszabadító levele szerint hol, kinél tanulta szakmáját, hogy mikor szabadult fel, s hogy azóta segédként több itteni mesternél megelégedésre dolgozott”.

A Thúry György Múzeum őrzi azt a sajtóságot, melynek alapján a rendőrbiztos a munkaviszonyokat igazolta. Ennek az iratnak címe „Tanuló Levél”, keletje azonos a rendőrbiztos által a vándorkönyvbe írt bejegyzés keletjével. Ugyanekkor a „Tanuló Levél” szerint a nagykanizsai csizmadiacéh 1853. december 18-án tartott Cseh ülése alkalmával szabadították fel Nováczky Imrét, amiről „ezen” bizonyáglevelet kapta (a felszabadítást követő 1 év 6 hónap 27 nap után!!). A „Tanuló Levél”-et kiadó ezen a „Tanuló Levél”-en azt is igazolja — az előző szöveg folytatásaként és ugyanazzal a kézírással (!) —, hogy Nováczky a felszabadítás után, azaz 1854 januártól kezdve 1855. július 1-ig mely két nagykanizsai mesternél volt segéd.⁸⁵ Egy következő és még egy további bejegyzés szövege szerint a rendőrbiztos igazol munkaviszonyt.

A vándorkönyvben van munkaviszonyról szóló két olyan, az 1850-es évekből származó bejegyzés, amelyeket a munkát adó mester céhe adott. Ezek a munkaviszonyigazolások is éppúgy, mint az ilyen korábbiak, a magyarországi kundschaftok szövegének egyszerűsített változatai. Illusztrálásul a két egyező szerkezetű bejegyzés egyike:

Bizonyítvány

Hogy Nováczky Imre nevezetű csizmadia Segéd nálunk 1, azaz egy évig munkában volt mely idő alatt magát illendően visellé légyen.

Költ Palotán Január 3-án 1858.

Cz. M. Komáromi Gábor s. k.

At. M. Butsuházi Károly s. k.

Jegyz. Nader Joseff s. k.

„Csizmadia-céh Palota”

köriratú piros viaszpecsét;

középen 1782. évszám”.

Van a vándorkönyvben egy olyan bejegyzés is, amellyel egy városi tanács igazolja a munkaviszonyt. Ez azonban már a vándorlási kötelezettséget és a vándorkönyvet megszüntető, s a munkakönyvet rendszeresítő, 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* idejéből való. Szövege:

Produzent hat hierorts von 7ten Jänner 1859. biss 18. August 1860. mit Fleiss und guten betragen gearbeitet.

Fünfkirchen am 19ten August 1860.

Olvashatatlan aláírás s. k.

„Magistrat der Königl. Freistadt Fünfkirchen”
szövegű körbélyegző lenyomata.

Egy adalék ahhoz, hogy a 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelettel rendszeresített vándorkönyv 1860. május 1-e után használható volt a munkaviszony-megszűnéseknek az idézett patenssel bevezetett munkakönyvbe való bejegyzései teljesítésére.

f) Nováczky Imre vándorkönyvében három olyan bejegyzés van, amelyek arról adtak az ellenőrzést végzőknek tájékoztatást, hogy a vándorkönyv tulajdonosa mely helységbe indulását mondta be az ezt bejegyezni kötelesnek. Mindhárom bejegyzés Nováczkynak szülővárosából indulásakor történt, s azokat *Nagykanizsa rendőrbiztosa* írta be.

g) Amint már említettük, a neoabszolútizmus idején Magyarországon a vándorkönyv a katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos polgári tevékenységbe is bevont eszköz. Ennek jegyében került Nováczky vándorkönyvébe a Palota mezővárosi hatóságnak 1858. január 3-i bejegyzése, mely szerint az akkor segédként ott dolgozó és 21. életévébe lépő Nováczkyt, mint sorkötelest szülőhelyére utasította.

Ezt követi a nagykanizsai Szolgabírói Hivatal — ugyancsak német nyelvű — 1858. április 1-i bejegyzése arról, hogy a munkakönyv tulajdonosa katonai kötelezettségének egyszer és mindenkorra eleget tett.

Ennek következménye, hogy 1858. december 29-én az osztrák koronaországokba való vándorlásra 3 éves engedélyt jegyzett a vándorkönyvbe a nagykanizsai cs. kir. rendőrbiztos.

h) A rendőrhatalom és a politikai hatóság bejegyzések éppúgy, mint a korábban tárgyalt vándorkönyveknek a neoabszolútizmus idejéből való polgári hatósági és rendőrhatalom bejegyzései nem viaszpecséttel, hanem fekete vagy zöld színű bélyegzőlenyomattal megerősítettek. A Nováczky könyvébe bejegyző két polgári közigazgatási hatóság kör alakú, a kanizsai rendőrbiztos álló ellipszis alakú bélyegzőt használt, melynek közepén kétféjű sasos címer van.

B/a) Az Anton Rolandnak kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint egy 16,8x11 cm nagyságú, 1–80 oldalszámú lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző zsinég végét az utolsó lap második oldalán szárazbélyegzővel ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv kemény kötésének táblái ma már nincsenek meg. A könyv első 7 oldalán található német és lengyel nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) A könyvet 1853-ban Lembergben a *K. K. Provinzial-Staats Druckerei*-ben nyomták.

c) A könyvbe semmilyen címer nincs nyomtatva.

d) A vándorkönyvbe nyomtatott német szöveg azzal kezdődik, hogy a „*Wanderbuch in Folge des A[ll]erh[öch]sten Patentes von 24. Februar 1827 und der bezüglichlichen nachträglichen Verordnungen*” (Vándorkönyv az 1827. február 24-i legfelsőbb Patens és a vonatkozó kiegészítő rendeletek alapján.) A hivatkozott császári patens szövege rendelkezésünkre nem áll. E jogszabály rendelte el az ausztriai tartományokban a mesterlegények vándorkönyvvel való ellátását. A vándorkönyv megnevezése a lengyel szövegben: *Książka wedrownicza*. A címet követik és a 2. oldalon folytatódnak a személyi adatok bejegyzésére szolgáló nyomtatott szavak mindkét nyelven. Az e célra előnyomott szöveg szerint olyan személyi adatokat kellett bejegyezni, mint amilyeneket a Nováczky részére kiállított vándorkönyv-nyomatvány szerint kellett. Ebbe a Lembergben előállított vándorkönyv-nyomatványba is a születési hely után be kellett írni, hogy az mely koronaország mely kerületében van, továbbá a tulajdonosnak nem az életkorát, hanem születési évét, valamint illetőségi községét, és azt, hogy az mely koronaország mely kerületében fekszik, továbbá a tulajdonos foglalkozását, családi állapotát, termetét, milyen volt arca, haja, szeme, orra, szája, és milyen különös ismertetőjele volt. Nem volt előnyomott szöveg a vallás bejegyzéséhez. Ez az oka annak, hogy Roland vándorkönyvébe is a címoldalon lévő neve alá írták, hogy milyen vallású.

A vándorkönyvben a személyi adatok után van üres hely a tulajdonos névaláírása számára, melyet a vándorlás engedélyezett irányának és időtartamának bejegyzésére szolgáló üres hely követ. Ez alá van nyomtatva a valamennyi bel- és külföldi hatósághoz intézett az iránti megkeresés, hogy a vándorkönyv felmutatójának akadálymentesen engedélyezzék a vándorlást, s neki minden lehetséges segítséget adjanak meg.

A vándorkönyv 3–6. oldalán két-két hasábra szedve, a bal hasábrban németül, a jobb hasábrban lengyelül olvasható 7 pontba foglalva a vándorkönyvre vonatkozó tájékoztatás. (*Belehrung Betreff der Wanderbücher. — Informacya w do ksiazek Wedrowniczych.*)

E tájékoztatás megegyezik az 1852-ben a budai Egyetemi Nyomda által előállított Nováczky-féle vándorkönyvbe nyomtatottal, természetesen azokkal az eltérésekkel, amelyek a két koronaországban (Magyarország és Galícia) fennállott közigazgatási különbözőségekből származnak.

Az 1. pont szerint a vándorkönyvet a koronaország kerületi főnöke (*Bezirkshauptmann*), a tanáccsal (*Magistrat*) rendelkező helyeken a tanács állítja ki az illetőségi bizonyítvány alapján.

A 2. és a 3. pont megegyezik a budai Egyetemi Nyomdában előállított Nováczky-féle vándorkönyvbe nyomtatott „Oktatás” 2. és 3. pontjában olvashatókkal.

A 4. pont szerint abban az esetben, ha a legény a vándorkönyvet úti okmányként egy másik koronaországba utazáshoz akarja felhasználni, ezt a kerületi főnökkel láttamoztatnia kell. Külföldre utazási szándék esetében a vándorkönyvet a kerületi elnöknek (*Kreispräsident*) vagy a helytartónak (*Statthalter*) kell láttamoznia.

A 4. pontnak a láttamozásról szóló bekezdése a legutóbbi láttamozás óta eltelt 6 hetesnél hosszabb következményeiről, valamint az engedélyezett vándorlási idő és terület átlépésének tilalmáról szóló bekezdései összhangban vannak a budai Egyetemi Nyomdában nyomtatott vándorkönyvbéli „Oktatás” 4. pontjában ugyanezekről adott tájékoztatással.

Az 5., 6. és 7. pont is megegyezik a Nováczky-féle vándorkönyvbéli ugyanilyen sorszámú pontokkal.

Anton Roland vándorkönyvében a tulajdonos keze aláírására hagyott üres helyen az ő saját kezű névalírása van.

A bel- és külföldi hatóságokhoz intézett megkeresést tartalmazó nyomtatott szöveggel azonos oldalon kezdődő, de csak a bilingvis tájékoztatást követően, tehát a 7. oldalon befejeződő kézírásos szövegből állapítható meg, hogy ezt a vándorkönyvet Biala szabad város⁸⁶Tanácsa 1854. december 29-én adta Anton Rolandnak Teschenben⁸⁷ vagy Troppauban⁸⁸ két hónapon át történő munkavégzéshez szükséges tartózkodásra. Az ezt tartalmazó bejegyzés 1855. április 19-én kelt és a városi *Synd[icus]* kiadmányozta. Neve mellett „*Magistrat der Königlichen Freystadt Biala*” köriratú, zöld színű körbélyegző-lenyomat.

A Galícia koronaországban használt vándorkönyvnyomtatvány a budai Egyetemi Nyomda által előállítottól a csekély méretbeli eltérésen kívül — elsősorban a nyomtatott szövegek nyelvében, de a szövegek elhelyezésében is, főként pedig abban tér el, hogy más jogszabályi rendelkezés alapján készült.

Az ügyiratkezelés körébe tartozó megegyezés, hogy a Galiciában használt nyomtatványon is előnyomott rövidítés jelzi a kiadásra kerülő vándorkönyv nyilvántartásba vételére használt jegyzék megfelelő számának feltüntetésére szolgáló helyet.

e) A vándorkönyv üres lapjain galíciai és sziléziai rendőrhatalósági, stájerországi és magyar koronaországi közigazgatási hatósági láttamozásokat, magyar koronaországi munkaviszonyoknak céh által történt tanúsítását látjuk. A vándorkönyvben lévő utolsó bejegyzés szerint a bialai *Bezirksamt* (Járási Hivatal) a *Bezirks Vorsteher* (Járási főnök) aláírásával 1860. március 2-án a vándorkönyv érvényét „für sämtliche k. k. oesterreichische Staaten” (valamennyi osztrák államra szóló érvényességgel) és 1861. február végéig (!) meghosszabbította. Tette ezt a vándorkönyvről szóló rendelkezéseket hatályon kívül helyező 1859. december 20-i keletű, és Galícia területére is hatályos *Gewerbeordnung* 1859. december 27-i kihirdetését követő több, mint két hónappal, mégpedig a *Gewerbewordnung* 1860. május 1-ével kezdődő hatályának egy időszaká-

ra (1860. május 1—1861. február végéig) szólóan is. Ez vagy arra utal, hogy a bialai járási főnöknek nem volt tudomása a jogszabályváltozásról, vagy annak feltételezésére kényszerít, hogy Galícia területére hatályos valamilyen (átmeneti vagy végrehajtási) rendelkezés lehetővé tette a vándorkönyvnek útiokmánykénti vagy a *Gewerbewordnung* rendszeresített munkakönyvkénti vagy e két célra egyaránt történő használatát. A vándorkönyvben külföldi munkavállalásról szóló bizonyítvány nincs.

A rendőrhatalósági láttamozások vagy *Polizeyamt*, vagy *Polizei Commisariat* által történtek. A Stájerország keleti határánál fekvő Fürszenfeldben levő Járási Hivatal jegyezte be, hogy Roland Nagykanizsára vándorol. A Magyar Koronaország területén történt láttamozás járási szolgabírótól származik. A Zalaegerszegen fennállott munkaviszonyról a céh által adott igazolás német nyelven történt bejegyzését a céhjegyző írta alá.

Ebben a vándorkönyvben katonai szerv által történt láttamozásról szóló bejegyzés nincs. Ez arra utal, hogy abban az időben és azokban az országrészekben, amikor és ahol Roland vándorolt, a hadsereg nem tartotta szükségesnek a vándorló mesterlegények szemmel tartását. Nincs Roland vándorkönyvében a hadkötelezettség teljesítésével kapcsolatban polgári közigazgatási szerv által tett intézkedésről szóló bejegyzés sem, szemben a magyar mesterlegények vándorkönyvében található ilyen bejegyzésekkel.

C/a) A Johann Haasnak kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint 16x10,5 cm nagyságú, kemény kötésű, 1—80 oldalszámú lapokat tartalmazó, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző zsinag végéig az első kötetstábla belső oldalán szárazbélyegzővel ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv első 5 oldalán van német nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) Impresszum hiányában a könyvnek sem előállítási éve, sem az azt nyomtató nyomda nem ismeretes.

c) Amint a Lembergben előállított vándorkönyvnyomtatványba, úgy ebbe sincs semmilyen címer nyomtatva.

d) A könyvbe nyomtatott szöveg azzal kezdődik, hogy „*Wanderbuch in Folge des allerhöchsten Patents vom 24. Hornung 1827. für...*” s itt következnek a tulajdonos neve és személyi adatai, valamint a tulajdonos névalírása. *Hornung* ófelnémet eredetű megnevezése február hónapnak. Ennél fogva a felhívott patens azonos a lebergi nyomdában nyomtatott vándorkönyvben szereplő patenssel. A patensre Johann Haas vándorkönyvében történő utalás tehát forrásadat számunkra arról, hogy a Nagykanizsára érkezett galíciai és tiroli mesterlegény azonos jogszabályon alapuló vándorkönyvvel rendelkezett.

A személyi adatokhoz előnyomtatott szöveg részben azonos a Roland-féle vándorkönyvben levővel. A születési év helyett azonban életkort kell beírni, viszont be kell írni

a lakhelyet és van rovat a vallás feltüntetéséhez is. Nincs azonban kijelölt hely az illetőségi helység beírásához.

A személyi adatokat a valamennyi bel- és külföldi hatósághoz intézett megkeresésnek a lemergi nyomdában előállított vándorkönyvben levővel azonos tartalmú szövege követi. Ez alatt van az előnyomatot szöveg a vándorkönyvet kiállító szerv neve, a kiállítás helye és ideje bejegyzésére. Ez után olvasható egy kivonat az 1828. december 13-i 24795/4006 számú circulareből, amely 6 pontba foglalja a tájékoztatást a vándorkönyv használatának szabályairól. Ezek szerint.

Az 1. pont megegyezik a Roland-féle vándorkönyvbe írt tájékoztatás 3. pontjával.

A 2. pont mind a bel-, mind a külföldi utazások esetére arra hívja fel a figyelmet, ami eddig az egyik vidékről (*Provinz*) a másikba, valamint a külföldre utazáshoz szükséges útlevelek vonatkozásában elő volt írva. Változatlanul fennmarad az eddigi hatóságok láttamozási jogköre és kötelessége.

A 3. pont tartalmazza a vándorlegénynek a vándorkönyv hatóságok előtti felmutatási kötelezettségét, valamint hatóságoknak a kijelölt útvonal megtartásának ellenőrzésére vonatkozó kötelezettségét.

A 4. pont a vándorkönyv betelése, az 5. pont pedig a vándorkönyv elvesztése esetén követendő eljárást az eddig tárgyalt vándorkönyvekbe nyomtatottakkal egyezően ismerteti.

A 6. pont arra hívja fel a figyelmet, hogy a vándorkönyv meghamisítása csalás bűncselekményeként került elbírálásra és büntetésre.

Végül megjegyzésre kerül, hogy a REICHSGESETZ UND REGIERUNGS-BLATT 1850. évi XXII. darabjában 50. sz. alatt kihirdetett 1850. február 9-i patens szerint a vándorkönyv kiállításáért 6 váltó krajcár illetéket kell fizetni.

A Tirolban használatos vándorkönyv-nyomtatványba nyomtatott tájékoztatás, amint látjuk, sokkal szűkebb tárgykörű, mint a másik koronaországban, a Galíciában használt.

A tájékoztatás szövegét követően jegyezték be Johann Haas vándorkönyvébe, hogy korábbi vándorkönyve hivatalos levélváltással történt megállapítás szerint tönkrement. E bejegyzés alatt található e bejegyzésnek, egyben a könyv kiállításának keletje, a kiállító aláírása és egy „K. K. Bezirksamt Glurns”⁸⁹ köriratú fekete színű bélyegzőlenyomat.

Az ismertetettek szerint lett a vándorkönyv-nyomtatványból Johann Haas vándorlásának folytatásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására szolgáló második útiokmány.

e) Az okmány létrejötte után az üres lapokra fokozatosan került bejegyzések közül az első 1856. január 26-áról való. E szerint a brixeni⁹⁰ *Kreis Behörde* (Kerületi hatóság) egy évi időtartamra engedélyezte Johann Haasnak a

cs. kir. osztrák koronaországokban és a német szövetségi államokban (*deutsche Bundestaaten*)⁹¹ való vándorlást. Felhívta azonban figyelmét, hogy amennyiben porosz királyi államokba kíván menni, ehhez a porosz királyi követségtől vízumot kell kérnie. A további 8 bejegyzés csak a vándorkönyv láttamozására bemutatását igazoló járási hivatali és rendőrhatalósági bejegyzés. Ezek szerint Haas két hónapon át csak vándorolt egyik helységről a másikba, de nem állott munkaviszonyban. Úgy látszik megelégedte ez a St. Pölten-i Járási Hivatal, mert azzal jegyezte be Haas Bécsbe távozását, hogy munkahely keresésére is kötelezte. A bécsi *Polizey Direction* Mohácsra utazásra jogosító bejegyzést vezetett a könyvbe, mégpedig erre szolgáló szöveggű bélyegző felhasználásával.

A következő bejegyzés az eddig megismertekkel szemben teljesen újszerű: meg nem nevezett szerv nevében egy olvashatatlan aláírású személy villányi 1856. augusztus 23-i kelettel azt igazolja, hogy a vándorkönyv tulajdonosa annak utolsó láttamozásakor (hogy ez mikor és hol történt, a bejegyzésből nem tűnik ki) a Mohács—Pécs közötti vasútnál⁹² dolgozott, és egészségesen távozott. A pécsi Polgármesteri Hivatal által 19 nappal később beírt igazolás szerint a pécsi kórházban 8 napig betegként kezelés alatt állott. A bejegyzés azzal zárul, hogy a vándorkönyv tulajdonosa hova távozik. Ez az utolsó bejegyzés 1856. szeptember 11-i keletű.

f) Haas e vándorkönyvében nincs a vándorút alatt katonai hatóság által történt ellenőrzéséről szóló bejegyzés. Ugyancsak nincs a hadkötelezettség teljesítésével összefüggésben polgári közigazgatási szerv által tett bejegyzés sem. (Haas a vándorkönyve kiállításakor már 33 éves volt.)

D) Mind Roland, mind Haas vándorkönyvében a láttamoztatások megtörténtét igazoló bejegyzések aláírásai — egy kivétellel — olvashatatlanok. Az aláírók sem mind egyike tüntette fel rangját. Az aláírások mellett zöld vagy fekete színű bélyegzőlenyomatok vannak. Viaszpecsétet csak a zalaegerszegi szabócéh nótáriusa alkalmazott.

V.

A vándorlási kötelezettség megszűnését követő idő alatt kiállított vándorkönyvek részletes vizsgálata

1. A mesterlegények vándorlási kötelezettsége az 1859. december 20-i patenssel kiadott *Iparrendtartás* 1860. május 1-i hatálybalépésekor megszűnt és hatályba léptek az *Iparrendtartással* rendszeresített munkakönyvre vonatkozó rendelkezések.⁹³ A vándorkönyvekről az *Iparrendtartás* rendelkezést nem tartalmaz. Ugyanakkor a Thúry György Múzeum gyűjteményébe 5 db olyan vándorkönyv tartozik, amelyeket az 1860. május 1-ét követő időben adtak ki, majd használtak rendszeresen fel.

Az 5 vándorkönyv A) a Hajdú János takácslegénynek, Kelemen János kovácslegénynek, Betze József kovácslegénynek adott vándorkönyvek, valamint B) a Szívós Imre csizmadialegénynek és C) Bedenek más nevén Jakopanecz János molnárlegénynek adott vándorkönyv.

A/a) Az első három az irattani külső ismertetőjelük szerint 16–18 cm magas és 11 cm széles, kemény kötésű, 1–48 oldalszámozású lapokat tartalmazó könyvecske, amelyeket összefűző nemzeti színű zsinag végeit a kötés első vagy hátsó táblája belső oldalára piros viaszpecséttel erősítették. Kelemen János könyvének kötéstáblái már nincsenek meg.

b) Ezeket a vándorkönyveket 1861-ben nyomtatták, Pesten Bucsánszky Alajosnál voltak kaphatók és bizonyára az ő nyomdájában is nyomták azokat.⁹⁴

c) A 3 vándorkönyv első kötéstáblája és címlapja közélvzve 15,9 cm magas, 32 cm széles, és kétszer behajtott lapon „Pest-Budai Lánchíd — Pest-Ofner Kettenbrücke” című fametszet nyomdai levonata van, amely a hidat a pesti Lánchíd tér (ma Roosevelttér) felől ábrázolja. A téren és a hídon gyalogos, hátslovas, fogatos, szekeres forgalom, a Dunán gőzhajó és más vízijárművek, háttérben a budai Várhegy a királyi palotának az 1849. évi ostrom utáni újjáépítéskor kapott alakjában, a Katonai Szertár (*Zeughaus*), és a folyam jobb partján az alsó-vízivárosi házakkal.⁹⁵ Vedutának vándorkönyv-nyomatvány egyik lapjára nyomtatása annak a gondolatnak a nyomtatvány alakjához igazított átvétele, továbbélése, amelynek eredményeként a vándorló mesterlegényeknek adott bizonyítvány, a *Kundschaft* céljára szolgáló nyomtatványokat készítették városképes változatban is. — Hajdú János könyvében a kép már nincsen meg.

A Bucsánszky Alajostól származó könyvecskek első 7 oldalán van nyomtatott szöveg, mégpedig magyar és német nyelvű. Ezeket az oldalakat a tulajdonos részére történt kiadás utáni bejegyzések céljára szolgáló üres oldalak követik.

A könyv kétnyelvű címlapja közepén magyar címer és annak felső szélé felett a magyar királyi korona van. A címert a heraldikai jobb oldalon tölgyfa, a bal oldalon babérág övezi, melyeken 2–2 kisebb alakú címer (a jobb oldalon) Szlavonia és Dalmácia, illetve (a bal oldalon) Erdély és Horvátország címere van.

d) A vándorkönyvbe nyomtatott szöveg az 1851. előtti 4 magyar vándorkönyvbe nyomtatott szöveg kezdő részének némileg módosított változata és úgy szól, hogy „Vándorló-Könyv, mely a legfelsőbb Rendeléshez képest a nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak 1816-dik évi Július 16-kán 21080-dik szám alatt költ Kegyelmes Rendszabása következtében kiadatott.” Ez után a szöveg után, de külön cím feltüntetése nélkül következnek a könyv tulajdonosának szóló tájékoztatások, mégpedig a 2. és folytatólag a 4. oldalon magyarul, a 3. és folytatólag az 5. oldalon pedig németül. A tájékoztatás számozott pont-

jait megelőző felhívás szerint a könyvet „jó karban tartozik fenntartani annak tulajdonosa.”

Az ezt követő 1. pont szerint a legény útirányát csak olyan helyekre vegye, ahol a szakmája szerinti mesterek vannak, ahol pedig munkát nem kapott, ott hatósági engedély nélkül nem tartózkodhatik. Azokban az esetekben, amikor munkát nem kap, s ezért kénytelen tovább vándorolni, ezt a helybeli céhmester vagy helyettese, ahol pedig céh nincs, ott egy mester a vándorkönyvbe bejegyezni köteles annak feltüntetésével, hogy volt-e számára munka, vagy sem, s ha volt, de nem vállalta el, mi okból tette ezt.

A 3. pont szerint tilos a vándorlegénynek a cs. kir. örökös tartományokat erre jogosító külön hatósági engedély nélkül elhagynia.

Kötelessége a legénynek vándorlása idejét hasznos munkával tölteni, és munkaviszonyáról, valamint ez alatti magatartásáról mesterétől bizonyítványt kérni, és az előjárói igazolásokat a vándorkönyvbe beírni.

A 4. pont arról tájékoztat, hogy a Helytartótanács 1835. január 25-én kelt 2355. számú rendelkezése szerint tilos a vándorkönyv meghamisítása, vakarása vagy igazítása, mert ez mint csalárdság esik büntetés alá. (A rendelkezés kiadása évének 1835-ben közlése sajtóhiba. A rendelkezést a Helytartótanács 1825. január 25-én 2355. sz. alatt adta ki.)⁹⁶

A tájékoztatás után található a személyi adatok bejegyzésére szolgáló magyar és német szöveg. A beírandó személyi adatokat jelölő nyomtatott szöveg a vándorkönyv tulajdonosának a) neve, b) mestersége, c) születési helye, d) vallása, e) életkora, f) termete, g) arca, h) haja, i) szemöldöke, j) szeme, k) homloka, l) orra, m) szája, n) bajusza vagy szakállja és o) különös jegyei bejegyzését igényli, s mint ilyen a Roland-féle vándorkönyvbeli adatigényhez áll legközelebb, de a testi sajátosságokat illetően annál részletesebb, tehát a személyazonosság megállapításához a korábbi előállítási vándorkönyvekével szemben alkalmasabb. A személyi adatok németül történő bejegyzéséhez előnyomott szöveg mind a három könyvben kintöltetlen, vélhetően vagy azért, mert a könyvet kiadó szántói járási alsó vidéki szolgabírói hivatalnak nem volt németül tudó munkatársa, ill. a zalaegerszegi szolgabíró nem tudott németül, avagy úgy ítélték meg, hogy a 3 vándorkönyv tulajdonosainak egyike sem fog olyan helységbe menni, ahol nem tudnak magyarul. Ez utóbbi vélelmet a későbbi vándorkönyvi bejegyzések igazolták.

A személyi adatok után hagyott hely szolgál a könyv tulajdonosa saját kezű aláírása céljára. Hajdu János és Kelemen János aláírása benne van a könyvükben, Betze József könyvében az aláírás helyét kihúzták.

Mind a három vándorkönyvben a személyi adatok után a könyvet kiadó hatóságok a kiadással összefüggő valamilyen megjegyzést tartalmazó bejegyzése olvasható. Hajdu János könyvébe a szolgabírói hivatal a könyv 1862. március 23-i kiadásakor azt jegyezte be, hogy Hajdu a könyv ki-

állításának helyéről „mestersége tovább folytatására” hová utazik, s hogy „ellenében legkevesebb kétely, erkölcsi viseletét illetőleg fennforog.” Kelemen János 1864. április 1-én azzal kapta meg vándorkönyvét, hogy „vándorolhatása mai naptól számítva 1, azaz egy év[re] megengedtetik”. A könyvet ugyanaz a közigazgatási szerv, és ennek azonos hivatalnok adta ki, a záradékoló szöveg mégis különböző tartalmú. Lehet, hogy ennek oka a két könyv kiadása közötti két év különbség. Betze József vándorkönyvét a zalaegerszegi szolgabíró 1866. február 7-én azzal a meghagyással adta ki, hogy az ugyanazon évi március havi katonai újoncállításakor magát születési helyén előre bejelenteni köteles. (A könyv kiadásakor 24 éves volt.) Kelemen és Betze könyvébe vezetett e bejegyzések felett nyilvántartási szám olvasható. Ez lehet a szolgabírói hivatal által kiadott vándorkönyvekről vezetett nyilvántartó jegyzéknek, vagy ilyennek hiányában a hivatal általános ügyirat-nyilvántartó (iktató) könyvének iktatószáma.

B/a) A Szívós Imre csizmadialegéynek adott vándorkönyv külső ismertető jele szerint 17,5 cm magas és 10,3 cm széles, 1–80 oldalszámozású lapokat tartalmazó, álló alakú könyvecske, amely következtethetőleg kemény kötésű volt. E kötés ma már nincs meg. A lapokat nemzeti színű sodort zsineggel fűzték össze. A könyvecske első két oldala hiányzik. A 3–7. oldalon van nyomtatott szöveg. A 3., 5., és 7. oldal szövege német, a 4. és a 6. oldalé magyar nyelvű. A nyomtatott szövegű oldalak utáni üres oldalak a vándorkönyv kiadása után történő bejegyzések céljára szolgálnak.

b) A könyvet előállító nyomda ismeretlen, mert a könyv első lapja, amelyen feltehetően az impresszum volt, ma már nincs meg.

c) Az 1. lap hiányzása folytán nem állapítható meg, hogy ezt a vándorkönyv-nyomatványt díszítette-e címer.

d) A 3. oldalon a vándorkönyv tulajdonosa személyi adatainak bejegyzéséhez előnyomott német nyelvű szöveg van, mely szerint ugyanazokat az adatokat kell bejegyezni, mint a Johann Haasnak adott vándorkönyvbe, azzal az eltéréssel, hogy életkor helyett születési évet kell beírni.

A személyi adatok bejegyzéséhez előnyomott szöveg utolsó sora jelzi a tulajdonos névaláírása céljára szolgáló helyet. Szívós Imre aláírása nincs a vándorkönyvében. Az aláírás helyét követően olvasható német nyelvű szövegből tudható meg, hogy mikor, és mely szerv adta ki a könyvet. Szívós Imre vándorkönyvét a Nagykánizsai Városi Tanács adta ki.

A 4. és 6. oldalon „Utasítási szabályok” szövege olvasható, melyek német változata *Verhaltens-Vorschriften* cím alatt az 5. és 7. oldalon van. Az itt ismertetett előírások azonosak azokban a tájékoztatásokban foglaltakkal, amelyeket a vándorkönyv (mint okmány) vonatkozásában Anton Roland vándorkönyvébe nyomtattak. Eltérés van azonban két vonatkozásban. Az egyik az, amely abból a közigazgatás-szervezési különbségből és ennek megfelelő

hatáskörkülönbségekből fakad, amelyek Galícia-Koronaország és Magyarország között fennállottak. Galiciában a vándorkönyv kiállítása a járás főnöke (*Bezirkshauptmann*), tanáccsal rendelkező városokban a tanács hatáskörébe tartozott. Ezt a hatáskört Magyarországon — a Szívós Imre vándorkönyvébe nyomtatott tájékoztatás szerint — a rendezett tanáccsal bíró városokban a tanács, különben pedig a szolgabírák gyakorolták. A galíciai mesterlegénynek akkor, ha külföldre, tehát a Habsburg uralom alatt álló területeken kívüli országba kívánt vándorolni, vándorkönyvének a kerületi elnök (*Kreispräsident*), vagy a helytartó (*Statthalter*) által való láttamozását (*Vidirung*) kellett kérnie. A magyarországi mesterlegénynek a külföldre vándorlási szándéka esetében a m. kir. Helytartótanács által történő láttamozás volt szükséges.

A galíciai hatóságok részére az 1850-es években készített vándorkönyv-nyomatványba nyomtatott szövegek szerint a könyv vándorkönyv. A magyarországi hatóságok részére készített abban a nyomatványban, amelynek egyik darabja felhasználásával állították ki Szívós Imre vándorkönyvét, a könyvet hol „munkakönyv”-nek, hol „vándor- vagy munkakönyv”-nek nevezik. Ez utóbbi az előírt vándorlási idő meglétének igazolására szolgáló okmánynak az 1851. évi *Ideiglenes Iparrendtartás* által „munka- (vándor-) könyv”-ként (*Arbeits- (Wander-) Buch*.) említésére emlékeztet.

A külföldre vándorláshoz szükséges láttamozásnak a Szívós Imre vándorkönyvébe nyomtatottak szerint a m. kir. Helytartótanács hatáskörébe tartozásáról adott tájékoztatás hozzásegít e vándorkönyv-nyomatvány előállításához, ha nem is évponosságú, de legalább időspaciumban történő megállapításához. A „vándor- vagy munkakönyv” szóhasználat és a könyvbe nyomtatott tájékoztatások tartalmának Magyarországon 1851. április 1. előtt kiállított vándorkönyvekben olvasható tájékoztatások tartalmától való részbeni eltérése folytán egyértelmű, hogy Szívós Imre vándorkönyvét 1851. április 1-e utáni időben nyomtatták. A külföldre vándorláshoz szükséges láttamozási hatáskörnek a m. kir. Helytartótanácsához tartozásáról adott tájékoztatás folytán pedig azt kell megállapítanunk, hogy a nyomatvány 1860. október 30-a után készült. Ez az a nap, amikortól kezdve a magyar koronaországi öt Helytartósági Osztály összevonásával 1860. július 1-ével — budai székhellyel — létrejött cs. kir. Helytartóság (*K.K. Statthaltereien für Ungarn*) már mint m. kir. Helytartótanács működött. Szívós Imre vándorkönyvét 1865. április 18-án állították ki. Az ehhez felhasznált nyomatvány tehát 1860. október 30. és 1865. április 18. közötti időspaciumban készült. Sietünk megjegyezni, hogy ugyanakkor ez a nyomatvány nem azonos az 1860. május 1-én hatálybalépett *Iparrendtartással* rendszeresített munkakönyvnek e jogszabály függelékében meghatározott nyomatványával.

e) A vándorkönyvnek a kiállítás utáni bejegyzésekre szolgáló lapjain Szívós Imre inasveiről és felszabadításá-

ról — tanító „mesterének személyesen tett tanúsítása” alapján — a vándorkönyvet kiállító városi tanácsnok által a kiállítással egyidejűleg bejegyzett igazolás, valamint két munkaviszony befejeződések az illetékes céh nevében a munkaviszony időtartamáról és Szivós ez alatti magatartásáról bejegyzett bizonyítvány található. Ezeket mindkét céh képviselőjében a főcéhmester, az atyamester és a céhvezető írta alá.

C/a) Az 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* idejéből való ötödik — s az összes közül időrendileg az utolsó — vándorkönyv a Bedenek, vagy másképpen nevezve Jakopanecz János molnárlegénynek adott vándorkönyv.

Irattani külső ismertetőjelei szerint ez a vándorkönyv 17x11 cm nagyságú, kemény kötésű, 1—48 oldalszámozású lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, melynek lapjait átfűző zsinag végét szárazbélyegzővel ellátott címke ragasztja az első kötéstábla belső oldalára. A könyvbe nyomtatott szöveg magyar és német nyelvű. Az oldalszámozás számjegyekkel, de mind magyar, mind német nyelven betűkkel is kiírva történt. (Ezzel a megoldással az összes vándorkönyvünk közül egyedül Szivós Imréében találkoztunk.) A kétnyelvű címdalot követően a páros számú oldalakon a magyar, a páratlan számúakon a német szöveg helyezkedik el. A 10. oldallal kezdődő üres oldalak szolgálnak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára.

b) A könyv az impresszum szerint Nagykanizsán Wojdics János polgári „könyvkötő 's könyvárusnál” volt található (azaz beszerezhető). Az impresszumban 1847 évszám szerepel, amit a nyomtatás évének tartunk. Ha Wojdics János későbbi adatok szerinti nyomdája már ekkor megvolt, a könyvet nemcsak beszerezni lehetett árudájában, hanem nála is nyomtatták.

c) A címdal utáni oldalon kezdődő szöveg szerint a nyomtatvány „Vándorló Könyv, a' Nagy Méltóságú Királyi Magyar helytartó Tanácsnak 1816. esztendő Július 16-án 21080 sz. alatt közre bocsájtott Rendelése szerint”. Ezt a szöveget követően van hely annak bejegyzésére, hogy a könyvet kinek a számára állították ki. Ugyanaz olvasható a 3. oldalon németül.

A 2. oldal közepén a magyar koronás kis címer, a 3. oldal közepén kétfejű sasos címer. Erre az oldalra ragasztottak egy 10 és egy 5 krajcáros illetékbélyeget. Ezek az értékjelző szám alatt egészen kis méretű kétfejű sasos címer látható, ami jelzi, hogy a vándorkönyv kiállítása idején nálunk még osztrák kibocsátású illetékbélyeg volt használatban.

d) A 4. és 6. oldalon magyarul, az 5. és 7. oldalon németül van a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomott szöveg, amelyben a Pesten Bucsanszky Alajosnál beszerezhető vándorkönyv-nyomtatványokban a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomottal azonosan szerepelnek a személyiségi jegyeket jelölő szavak, de attól némileg eltérő sorrendben. A könyv tulajdonosának keze aláírása céljára

szolgáló helyen kézírással bejegyezve az olvasható, hogy „nem tud”.

A 6. és 8. oldalon magyarul, a 7. és 9. oldalon németül olvashatók a 8 pontba szedett „Szabások, melyeket a Vándorló Mesterlegény érdemlendő büntetésnek elkerülése mellett szoroson tartani köteles”.

Az 1. pontban írtak arra hívják fel a vándorlegényt, hogy a könyvet jó állapotban őrizze meg, s ha elvesztené, köteles ezt a legközelebbi hatóságnak bejelenteni.

A 2. pontban van a vándorkönyv hatósági láttamozásra történő bemutatása kötelezettségére történő figyelmeztetés.

A 3. pont tartalmazza azt a kötelezettséget, mely szerint a legénynek többnyire olyan helyek felé kell útjának irányát vennie, ahol szakmája szerinti munkát talál.

A 4. pont azt a felhívást tartalmazza, hogy a vándorlást a cs. kir. örökös tartományokra kell korlátozni, mert ezeket „különös Felsőleges Engedelem nélkül elhagyni nem szabad”.

Az 5. pont „céliránytalan” kóborlást és a koldulást tiltja.

A 6. pont oly rendelkezést tartalmaz, amilyent a tárgyalat többi vándorkönyvbe nyomtatott tájékoztatásokban nem találunk. E szerint a vándorlegény köteles hollétéről a születés helye szerinti hatóságot vagy legalább szüleit évente tájékoztatni.

A 7. pont a vándorkönyvnek a munkába lépéskor a munkaadó részére és általa való megőrzésre átadás, valamint a munkaviszony megszűnésekor ennek időtartama és az ez alatti magatartás beírásának kötelezettségét tartalmazza.

A 8. pont szól a vándorkönyv meghamisítása esetén beálló büntetőjogi következményekről. Itt az 1851 előtti, valamint az 1860 után kiállított vándorkönyveinkbe nyomtatott tájékoztatások ugyane tárgyú pontjaiban olvashatókkal ellentétben nem csak a 2355/1825. sz., hanem a 8369/1826. sz. helytartótanácsi rendelkezésre utalást is találunk.

A vándorkönyv-tulajdonos tájékoztatására a könyvekbe nyomtatott szövegek összehasonlításának eredményeképpen az állapítható meg, hogy a kanizsai könyvkereskedőnél beszerezett vándorkönyv-nyomtatványban olvasható „szabások” és a Pesten Bucsanszky Alajosnál forgalomba hozott nyomtatványban közzétett tájékoztatás szövege áll legközelebb egymáshoz.

Bedenek molnárlegény vándorkönyvében a „szabások”-at követően a nyilvántartási szám feltüntetésével magyarul és németül jegezték be, hogy a könyv „Érvényes mint igazolási okmány Három (3) évre”. Ez a Nagy Kanizsán 1867. november 23-án kelt bejegyzés „Főszolgabíró úr hivatalából” származik és azt egy — olvashatatlan aláírás — megyei esküdt írta alá.

2. Az 1860. május 1-én hatálybalépett *Iparrendtartás* idejéből való 5 vándorkönyv közül 4-nek a kiállítója szolgabírói hivatal, egyé pedig városi tanács. Hajdu János vándorkönyvét kiskomáromi⁹⁷ keltezéssel a szántói járás

alsó-vidéki szolgabírói hivatala, Kelemen Jánosét szintén kiskomáromi keltezéssel ugyanaz a szolgabírói hivatal adta ki, s az ezt igazoló bejegyzést mindkettőben az e hivatal nevében eljáró megyei esküdt írta alá. Betze József vándorkönyvét novai keltezéssel a zalaegerszegi járás szolgabírója, Bedenek alias Jakopanecz Jánosét nagykanizsai keltezéssel a kapornaki járás szolgabírója állította ki. Szívós Imre vándorkönyvét Nagykanizsa város Tanácsa adta ki, s annak nevében az egyik városi tanácsnok írta alá.

3. A most tárgyalt 5 vándorkönyv közül 4-nek a kiállítása utáni bejegyzései összehasonlító vizsgálatának eredményeképpen azt kell megállapítanunk, hogy a vándorkönyv mint okmány megtartotta eddigi rendeltetését, nevezetesen azt, hogy ennek az okmánynak az üresen maradt oldalaira bejegyezték a vándorkönyv tulajdonosa munkaviszonyairól és ez alatti magatartásáról szóló bizonyítványokat. Ezeket Hajdu János takácslegény vándorkönyvéből kitűnően 1862-ben, 1863-ban Kiskomáromban és Zalabérben, valamint 1866-ban Zalabérben az illetékes takácscéh, viszont 1866-ban Pécsen a város kapitányi hivatala, Siklóson pedig a szolgabíró, mint céhbiztos adta. A céhektől származó bejegyzések aláírói — korábbi gyakorlatot követve — a céhmester, az atyamester és a bejáró mester, de Kiskomáromban aláírta a bejegyzést a „céhfelügyelő”-ként eljáró jegyző is, Zalabérben pedig a céhjegyző is. Kelemen János kovácslegény vándorkönyvébe a munkaviszonyairól írt bejegyzések közül az 1864. évi keletű kisoradai⁹⁸ az illetékes céh a főcéhmester, alcéhmester és egy esküdt aláírásával, az 1866-ban Bátaszéken⁹⁹ bejegyzettet az ottani céh a főelőjárói aláírásával adta. Az 1865. évi kaposvári munkaviszonyt viszont az ottani Városbírói Hivatal igazolta. Szívós Imre csizmadialegegy 1864—1865. évi viszonyáról az itteni, 1865—1866. évi pesti munkaviszonyáról pedig az ottani csizmadia céh adott bizonyítványt. Mindkettőt a főcéhmester, az alcéhmester és a céh jegyzője írta alá. Betze József kovácslegény 1865—1866. évi pákai¹⁰⁰ munkaviszonyáról szóló bizonyítványt az illetékes céh biztosa, az 1866. évi zalaegerszegi munkaviszonyát igazolót pedig a főcéhmester adta. A 4 vándorkönyv közül egyedül Betze Józsefében van olyan munkavállalásáról szóló bejegyzés, melynek aláírója nem céhbéli mester, hanem a lenti urasági kovácsmester volt, aki vizsgázott gyógykovácsként is írta alá magát. A bátaszéki céh főelőjárója és a lenti urasági kovácsmester által aláírt bizonyítvány német, a többi magyar nyelvű.

Bedenek alias Jakopanecz János vándorkönyvében munkaviszony időtartamáról és az az alatti magatartásról szóló bejegyzés nincs.

4. A munkaviszonyokról a vándorkönyvekbe vezetett bizonyítványok éppúgy, mint a korábbiak, általában követik a magyarországi kundschaftok szövegét. E bizonyítványokban a munkaviszonyok időtartamának bejegyzésénél az a fejlődés tapasztalható, hogy már több az olyan bejegyzés, amely az időtartamot nem naptári időegységek meny-

nyisége, hanem az időtartam kezdő és befejező napja közlésével tartalmazza. Ugyanakkor észlelhető a bejegyzések szövegének egyszerűsödése is. Szolgáljon illusztrálásul 1—1 magyar nyelvű bejegyzés.

a)

Hogy Ezen Ifju nevezett szerint Hajdu János Takács segéd itt nálunk Zalabében¹⁰¹ Sós György műhelén 39 hétig munkában dolgozott és egy más mester társunknál nevezett szerén Németh Lajosnál kilentz hétig dolgozott mely idők alatt magát bötsületesen viselte miegy mester legént illeti bizonyítjuk

Kelt Zalabérben martzius 5 kén 1863-dik Évbe.

Cze[h] M[ester] Koltai Bernát s.k.

A[lcéh] M[ester] Radács József s.k.

Hordosi István B[ejáró] M[ester] s.k.

Koltai János s.k. C[éh] Jegyző.

Takácscéh-címeres
viaszpecsét

b)

Jelen könyv tulajdonosa, helybelyi Kendrovits György kovacs mesternél folyó évi October hó 1 től egész a mai alulírott napig munkában állott, hivatalosan tanusitatik; Kaposvár városbírói hivatal által 1865. évi Dec[em]ber 4 én

Olvashatatlan aláírás s.k.

„Kaposvár” szövegű,
fekvő ellipszis alakú,
zöld színű bélyegző-
lenyomat.

c)

Jelen Ifiu Szivos Imre mind Csizmadia Segéd a ki Városunkban Topolits József Mester társunknál Egy Évig és tiz holnapig munkában volt melly idő el folása allat magát Betsületesen viselte légyen, Bizonyítjuk és Czéhünk szokat első Petsétivel erősítünk.

Kelt Nagy Kanizsán Ápril 19-én 1865.

Fő Céh mester

Nusetz János s.k.

Atya mester Ballás Lajos s.k.

Kollarits János mind Czéh Jegyzője.

Töredezett
viaszpecsét.

d)

Hogy Becze József Kovács legény mult 1865 ik évi Május hó 28 ikától 1866 ik évi martius hó 14 ikéig mint legén Pákán Mendl József Kovács Mester Műheljében dolgozván magát becsületesen viselve, mesterségében szorgalmas volt.

Kelt Pákán 1866. martius 14.

Tóth József czéh biztos s.k.

Teljesen elmosódott,
fekete színű bélyegző-
lenyomat.

5. A vándorkönyvet az 1860-at követő években a hatóságok éppúgy, mint korábban, felhasználták a hadkötelezettséggel összefüggő bejegyzésekre is. Hajdu János vándorkönyvébe 1863-ban, amely évben 21 éves volt, március 30-i kelettel a Kanizsán történt sorozáson való megjelenésével kapcsolatos — német nyelvű — bejegyzés került. Három évvel később, 1866. február 14-én a szántói járás főszolgabírája a keltezésből következően Keszthelyen azt jegyezte be, hogy Hajdu, miután katonai kötelezettségének eleget tett, a vándorlási engedélyt egy évre megkapta. Az engedélyt meghosszabbító bejegyzés a könyvbe nem került.

Szivós Imre vándorkönyvébe 1865-ben, amikor 22 éves volt, azt jegyezte be nagykanizsai keltezéssel az itteni főszolgabíró, hogy katonai kötelezettségének az 1864. évi „főavatás” (*Hauptstellung*) alkalmával egyszer mindenkorra eleget tett. Betze József a vándorkönyvnek részére kiadásáról szóló 1866. évi bejegyzés szerint, amikor 24 éves volt, február 7-i kelettel a könyvet — mint láttuk — azzal a meghagyással kapta meg, hogy az ugyanazon évi márciusi újonccáállításkor köteles születési helyén jelentkezni. Úgy tűnik, jelentkezett, és ezzel eleget tett a katonai szolgálattal kapcsolatos kötelezettségének, mert márciustól május végéig munkát végzett, és június 19-én 1867. március 1-ig szóló engedélyt kapott a Magyarország területén belüli vándorlásra. Az engedély elnyerését követően munkát vállalt 4 hétre, s az erről szóló 1866. július 15-i bejegyzést követő bejegyzés, így a vándorlási engedély meghosszabbításáról szóló azonban nincs vándorkönyvében.

Kelemen János 1864-ben, amikor 18 éves volt, azzal kapta meg vándorkönyvét, hogy vándorlási engedélyben 1865. április 1-éig terjedő 1 évre szólóan részesült. Az engedélyt az illetékes szolgabíró 1865. szeptember 11-én egy további évre, tehát 1866. szeptember 11-ig hosszabbította meg. Ezt követően még volt két munkaviszonya, közülük a második 1866. május 20-án megszűnt, s az erről szóló igazolást követő bejegyzés vándorkönyvében nincs. Az életadottságok sajátos időbeli egybeesése, hogy a most említett négy iparossegéd, kik közül kettő annak ellenére, hogy 1867 első két hónapjában még jogosult volt vándorolni, 1866-ban abbahagyta a vándorlást, legalábbis erre enged következtetni, hogy vándorkönyvükben ezt követő időből sem munkavállalásról szóló, sem a vándorlást engedélyező bejegyzés nincs. Ez utóbbiból nem szabad azonban oly következtetést levonni, hogy megszűnt a vándorkönyv, mint használatos okmányfajta. Bedenek János vándorkönyve arról tanúskodik, hogy Nagykanizsán 1867. november 23-án történt kiadásakor 3 évig érvényesként adták ki, ennek az időnek az eltelését követően pedig Nagykanizsán 1871. március 28-án további 3 évre meghosszabbították érvényét. A következő bejegyzésből úgy tűnik, hogy Bedenek alis Jakopanecz János nem sokat törődött vándorkönyve érvényességének 1874. március 28-i lejártával. A horvátországi Virje¹⁰² előljárósága által a könyvbe 1877.

május 1-én — horvát nyelven — bejegyzett láttamozás szövegéből az következik, hogy Bedenek akkor (és ott?) munkában állott. A virjei előljáróság pedig felfigyelt az érvényesség hiányára, mert értesítette a nagykanizsai szolgabírótságot (nyilván mint Bedenek születési és illetőségi helye szerinti hatóságot) a láttamozás megtörténtéről. 1877. szeptember 27-én a nagykanizsai szolgabíró — ezúttal is 3 évre — meghosszabbította a vándorkönyv érvényét. Ezt követő bejegyzés ebben a vándorkönyvben nincs.

Nem szabad, hogy elkerülje a figyelmet, mindhárom nagykanizsai bejegyzés szövegében olvasható az a hatósági enunciatio, amely szerint a vándorkönyv mint igazolási okmány érvényes. Ez azt juttatja kifejezésre, hogy a vándorkönyv már nem a munkaviszonyok helyéről, időtartamáról és az azok alatti magatartásról szóló bizonyítványok bejegyzésére szolgál, hiszen e tényeket az *Iparrendtartás* rendszeresített munkakönyvbe kell bejegyezni, hanem csak a személyazonosság igazolására. Az, hogy Hajdu, Kelemen, Szivós és Becze vándorkönyvében mind céhtől, mint hatóságtól származó munkaviszony-igazolások vannak, s Bedenek vándorkönyvének bejegyzései eltérőek, arra a megállapításra vezet, hogy a gyakorlat nem volt egységes.

A vándorkönyvnek az 1860-as években és az 1870-es évek elején mind a munkaviszonyról szóló igazolás, mind a vándorlási jogot megadó hatósági engedély bejegyzésére való használatáról tudósítóként említjük, — mint az ilyen használat igazolására egyik példaként kiemelt vándorkönyvet — a svájci Graubünden kantonból Magyarországra bevándorolt Caflisch Kristóf cukrász részére a kantoni hatóság irodája (*Die Kanzlei des eidgenössischen Standes Graubünden*) által 1866. december 19-én öt évre szóló érvényességgel 1926. sz. alatt kiállított vándorkönyvet. Ebbe a Krassó vármegyei Lugos város hatósága 1868. április 21-én az akkor megszűnt közel öt éves munkaviszonyról szóló igazolást, Pécs sz. kir. város Kapitányi Hivatala pedig 1873. szeptember 11-én „a vándorlási jog továbbra is kiterjesztetik” szövegű engedélyt írt be.¹⁰³

6. Az 5 Zala vármegyei és az előbb példaként említett vándorkönyv ismertett bejegyzéseiből kitűnő ellentmondások oly tények, amelyek a vándorkönyvnek az 1860-ban hatálybalépett *Iparrendtartás*, mi több, az 1872. március 16-án hatálybalépett 1872:VIII. tc.-be foglalt ipartörvény hatálya idején betöltött szerepe, elsősorban az 1860. május 1. és 1872. március 16. között rendszeresítve volt munkakönyvhöz¹⁰⁴ való viszonya mikénti szabályozottsága további kutatással való feltárásának szükségességére hívják fel a figyelmet.

7. Az 1860-as évekből való 5 vándorkönyvünkben a munkaviszonyokról szóló bizonyítványokon a hadkötelezettséggel kapcsolatos, valamint a vándorkönyv érvényességi időtartamát meghosszabbító hatósági bejegyzéseken kívül más tényekről bejegyzés nincs. Így, szemben az 1860-ig kiállított és kezelt vándorkönyvekkel, az 1860 utá-

ni könyvekben közigazgatási polgári hatóság vagy államrendőrség által a vándorút alatt történt láttamozások nincsenek.

8. Az 1860. május 1-e utáni legényvándorlással kapcsolatos közigazgatási hatósági tevékenység színvonalát tükrözi, hogy az ez időből való 5 vándorkönyvet az illetékes 4 Zala megyei hatóság 3-féle vándorkönyvnyomtatvány felhasználásával állította ki. A 3-féle nyomtatvány közül az egyik még 1842-ből való, s ekként a vándorlással és a vándorkönyvvel kapcsolatos azokról a szabályokról szóló tájékoztatást tartalmazza, amelyek akkor voltak hatályban. Az 1861-ből való nyomtatványba nyomtatott tájékoztatás az összes többi vándorkönyvben olvashatókkal szembeni feltűnő szűkszavúsággal tájékoztatja a vándorújtára kelő mesterlegényt. Az 1860. október 30. és 1865. április 18-a közötti időpáciumban készült, tehát a harmadik féle nyomtatvány már az 1850 utáni szabályozáson alapul és ennek megfelelően a lakóhelytől távolabbi munkavállalással kapcsolatban belenyomtatott tájékoztatás is az 1850 utáni szabályozást tükrözi. A vándorútra kelt legények tehát a vándorkönyvükbe nyomtatott részben eltérő tájékoztatásban részesültek a vándorlás alatti jogaik és kötelezettségeik tekintetében.

Amennyire különböző volt a Zala vármegyei közigazgatási gyakorlat a mesterlegényeknek vándorkönyvvel való ellátásában, ugyanolyan eltérő gyakorlatot mutatnak a könyvekben levő bejegyzések. Mindez az 1860-as évek alatti politikai helyzetnek a közigazgatásban jelentkezésére és ezen belül az iparigazgatásban és a kézműves-szervezeteknél országos viszonylatban fennállott állapotokra vezethető vissza. Az 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* maradéktalanul nem jutott érvényre. Ellen-szenvvel fogadták és nem mindenhol alkalmazták. A Habsburg-abszolutizmus szemből állók alkotmányos és nemzeti érzületüket sértőként kezelték, az 1861-ben visszaállított municipalis hatóságok nagy része pedig nem is tekintette kötelező erejűnek.¹⁰⁵

Mindezeket célszerű figyelembe venni az 1860. május 1-e utáni időből való vándorkönyveknek forráskénti értékelésénél, valamint akár kézműves-ipartörténeti, akár közigazgatástörténeti forrásként való használatánál.

9. Az 1860. május 1-e után kiállított vándorkönyvek bejegyzéseinek aláírásai mellé a céhek még mindig viaszpecsétet, a közigazgatási hatóságok azonban már általában festékes bélyegzőlenyomatokat helyeztek. Ezek színe vagy fekete vagy zöld. Volt azonban Zala vármegyei szolgabíró-ság, amelytől származó bejegyzést aláíró is még a hivatali viaszpecséttel erősítette meg aláírását. Az ügyintézés egyszerűsítését és ezzel gyorsítását szolgálni alkalmas technikai fejlődési eredmény a korábban alkalmazott megoldást, a viaszpecsétet a közhivatali egyszerű ügyek esetében sem szorította meg teljesen ki.

VI.

A vándorkönyvek kézművességtörténeti adatainak vizsgálata

1. Minden vándorkönyv a tulajdonosa egyes személyi adottságairól, egyben életének egy szakaszáról tudósít. A vándorkönyvből kitűnő adatok a mesterlegény életkoráról, születési helyéről, vallásáról, családi állapotáról, írástudásáról vagy ennek ellenkezőjéről tájékoztatnak, vándorútja irányának nyomon követésére, egyes munkaviszonyai időtartamának, de ugyanakkor a munkavállalás nélkül tett idők számbavételére is adnak módot. A vándorút folyamán a vándorkönyvbe írt bejegyzések adatainak együttese a legény élete alakulását befolyásoló vagy éppen meghatározó események megörökítője is. Ekként a vándorkönyv a tulajdonosa életútjának a vándorlás idejére eső, az esetek egy részében ezt megelőző szakaszának is nyomon követését teszi lehetővé. A vándorkönyvek ugyanakkor a kézművességtörténet és ennek révén a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a közigazgatás- és hivataltörténet forrásadatainak is lelőhelyei. Valamely nagyobb együttesük szélesebb körben előfordult jelenségekre hívja fel a figyelmet. Több vándorkönyv azonos jellegű adatainak áttekintése és egybevetése az egészre jellemző tipikus jelenségek megállapítását eredményezheti. Kevesebb erre a lehetőség a vándorkönyvek kisebb számának együttese alapján. Ha ez általánosan fennállott jelenségek megállapítását, vagy ilyenekre következtetést nem is tesz lehetővé, azért az adatok kisebb száma is kínál bizonyos tendenciák megfigyelésének és megállapításának lehetőségét.

2. A vándorkönyvekben szereplő személyi adatoknál olvasható életkor, ill. három helyen születési év alapján az állapítható meg, hogy az 1851. előtt, valamint az 1851—1860 között kiállított, együttesen 7 vándorkönyv tulajdonosai az 1816—1837. években, a többiek az 1842—1846. években születtek.

3. A 12 vándorlegény születési hely szerinti megoszlása:

MAGYARORSZÁG		10
Zala megye		7
Galambok	1	
Keszthely	1	
Kiskomárom	1	
Kissziget	1	
Kollátszeg ¹⁰⁶	1	
Nagykanizsa	1	
Zalabér	1	
Fejér megye		1
Gárdony	1	
Nógrád megye		1
Keszeg	1	
Tolna megye		1
Regöly	1	
KÜLFÖLD		2
Galícia		1

Biala ¹⁰⁷	1	-	
Tirol		1	
Stilfs ¹⁰⁸	1		
	12	12	12

4. Vallási megoszlás szerint 11-en voltak római katolikusok és 1 (Kaszap Mihály) református.

5. A vándorkönyv kérésekor életkoruk:

18 éves volt	5,	23 éves volt	1,
19 éves volt	1,	24 éves volt	2,
20 éves volt	1,	33 éves volt	1,
22 éves volt	1,		

mely legutóbbi számot annak megfelelően kell értékelni, hogy az általa képviselt legény ebben az életkorában a második vándorkönyvét kapta.

6. A vándorkönyv kérésekor 9 legény nőtlen családi állapotú volt. Az 1860. május 1. után kiállított vándorkönyvvel rendelkezők közül 3-nak a könyvében a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomtatott szavak között a családi állapot bejegyzésére felhívó nincs.

7. A 12 legény közül 8-an alá tudták írni a nevüket, 3-an nem. (Sótonyi, Betze, Bedenek.) Egynek a vándorkönyvében a névalírásnak hagyott hely üres (Szívós).

8. A vándorutak iránya és időtartama a következő volt.

A dőlt betűvel szedett helységnevek munkavállalási helyek, a többi helység csak a vándorkönyv láttamozásának, vagy más hivatali bejegyzésnek a helyei.

A vándorutak időtartamának ismertetésénél azoknál a munkaviszonyoknál, amelyek kezdő és befejező idejét nem a naptári napok megjelölésével jegyezték be a vándorkönyvbe, hanem csak az év és a hét, mint naptári egységek mennyiségének közlésével, a kezdő napot a bejegyzés kelte szerinti naptól (mint a munkaviszony befejező napjától) visszafelé számítva állapítottuk meg.

Az időtartamoknak a vándorkönyvbe bejegyzése az esetek egy részében elnagyolt és ezért pontatlan. Ez a megállapítás azon alapszik, hogy egyes munkaviszonyok bejegyzett, vagy kiszámítható kezdő ideje az előző munkaviszony bejegyzett időtartamának néhány utolsó napjával ölelkezik. Ilyen esetben az előző munkaviszony befejező napját tekintettük helyesnek, s az ezt követő munkaviszony időtartamát innen kezdődőként számítottuk.

A Tolna megyei Regölyben született Sotonyi János tákácslegény vándorútja: *Kaposvár* — *Ireg*¹⁰⁹ — *Veszprém* — *Pápa* — *olvashatatlan nevű helység* — *Kisrada*¹¹⁰ — *Pölöskefej*.¹¹¹

Az első munkaviszony kezdőnapja a bejegyzés erről szóló sora betűinek elmosódottsága miatt ma már nem állapítható meg. A következő munkaviszony kezdőnapjából következően az első munkaviszony valamivel 1839 március közepe előtt végződött. A bejegyzett utolsó munkaviszony 1843. december 3-ig tartott. E szerint a vándorlás időtartama 3 év és közel 9 hónapos. Sotonyi János 7 helységben járt és mindegyikben dolgozott.

A Keszthelyen született Hodits István fazekaslegény

Keszthelyen történt felszabadítása utáni első munkaviszonyának helye és vándorútjának iránya: *Keszthely* — *Sümege* — *Tapolca* — *Miháld*¹¹² — *Nagykanizsa* — *Keszthely* — *Nagykanizsa*. Az első munkaviszony kezdete 1843. augusztus 6., az utolsónak befejező napja 1851. december 27. Tehát 8 évig és közel 5 hónapig volt vándorúton. Hodits István 5 helységet keresett fel és mindegyikben dolgozott.

A Fejér megyei Gárdonyban született Kaszap Mihály kovácslegény Újfaluban¹¹³ 1845. május 12-én történt felszabadulása után ugyanott volt munkaviszonyban. Vándorútjának állomásai: *Székesfehérvár* — *Győr* — *Pozsony* — *Sopron* — *Szombathely* — *Pest* — *Magyaróvár* — *Pozsony* — *Bécs* — *Pest* — *Buda* — *Székesfehérvár* (ahol a sorozáson alkalmatlannak találták és ahol 3 évre szóló vándorlási engedélyt kapott) — *Pest* — *Pécs* — *Székesfehérvár* (ahol 2 évre szóló engedélyt kapott a cs. kir. ausztriai Monarchiában való vándorlásra) — *Székesfehérvár*.

Az első munkaviszony kezdete: 1845. május vége, az utolsónak befejező napja: 1857. december 22. A vándorút időtartama 12 év és 7 hónap. Kaszap Mihály a vándorútja alatt a vándorkönyv szerint 10 helységben járt és közülük 9-ben dolgozott.

A Nógrád megyei Keszegen született Csillag András magyar-szabó legény a vándorkönyve Püspök-Vácon történt kiváltása előtt ugyanott dolgozott. Vándorútjának iránya: *Kecskemét* — *Aszód* — *Cegléd* — *Gödöllő* — *Selmecbánya* — *Vác* — *Cegléd* — *Aszód* — *Keszeg* (ahol szüleinél tartózkodott) — *Hercegfalva*¹¹⁴ — *Győr* — *Komárom* — *Tata* — *Neszmély*¹¹⁵ — *Esztergom* — *Aszód* (ahonnan sorozás alá tartozóként hazájába utasítják) — *Nógrád megye nógrádi kerülete főszolgabírájának olvashatatlan nevű működési helye* (ahol a Magyar Koronaországban való vándorlásra 1 évre szóló engedélyt kap) — *Hatvan* — *Domony*¹¹⁶ — *Kisfalud*¹¹⁷ — *Mohács* — *Újbecse*¹¹⁸ — *Nagykikinda*¹¹⁹ — *Nagyoroszi*¹²⁰ (ahol a következő sorozásig szóló vándorlási engedélyt írtak könyvébe) — ismeretlen hely(ek) — *Nagyoroszi* (ahol ez alkalommal 3 évre szóló vándorlási engedélyt jegyeztek be) — *Gyöngyös* — *Szeged* — *Új-Arad*¹²¹ — *Arad*¹²² — *Temesvár* — *Nagyszében* — *Brasso* (ahol végzett munkája utáni ismeretlen helyen tartózkodása idején engedélyezte számára Pozsonyban az ottani Helytartósági Osztály Elnöksége, hogy a Dunai Fejedelemségekbe és Törökországba vándoroljon, de ezzel az engedéllyel éléséről a vándorkönyvben bejegyzés nincs) — *Szeged* — *Pécs* — *Eszék* — *Zágráb*.

A vándorútra indulás előtti munkaviszony utolsó napja 1847. augusztus 13. A vándorút alatti első munkahelyére e nap és 1847. szeptember 27-e között érkezett. A vándorlás alatti utolsó munkaviszony 1860. szeptember 24-éig tartott. A vándorút időtartama tehát néhány napos hibával 13 évben állapítható meg. Ez alatt összesen 35 alkalommal, 33 helységben történt Csillag András munkakönyvébe bejegyzés. Közülük 18-ban dolgozott.

A nyugat-galiciai Wadowicei kerületben (*im Kreise*) le-

vő Bialaban született Anton Roland szabólegény vándorútjának iránya: Biala város — Babicei¹²³ Fővámhivatal — Biala város — Olmütz — Hainburg¹²⁴ — Fürstenfeld¹²⁵ — Zalaegerszeg — Biala város.

Az út a vándorkönyvnek Bialán 1855. április 19-én történt láttamozásával kezdődik. Az utolsó zalaegerszegi munkaviszony 1855. november 22-ig tartott. A vándorút kezdete és az az alatti utolsó munkaviszony vége közötti időszak csak 7 hónap. Az ezt követő legközelebbi, egyben utolsó bejegyzés a vándorkönyvben a Bialai Kerületi Hivaltól 1860. március 2-án 1 évre szólóan adott vándorlási engedély. Arról nincs adat, hogy Roland a közbülső 4 és 1/4 év alatt mi tévő volt, merre járt. Vándorkönyvében 7 helységről van bejegyzés, közülük csak 1-ben dolgozott.

A Nagykanizsán született Novaczky Imre csizmadialelegény a vándorkönyv Nagykanizsán történt kiállítása előtt ugyanitt volt segéd. Vándorútjának iránya: *Nagykanizsa — Palota* (ahonnan vándorlási engedélyének meghosszabbítása végett Nagykanizsára jött) — *Palota* (ahonnan sorozáson való megjelenés végett Nagykanizsára utasították) — *Nagykanizsa* (ahol 3 évre szóló vándorlási engedélyt kapott) — *Pécs*.

A vándorlásra indulás előtti munkaviszony első napja 1853. december 19., utolsó napja pontosan nem állapítható meg. Ugyanígy nem állapítható meg pontosan a vándorlás alatti első munkaviszony első napja. A bejegyzések egybevetése alapján a vándorlás előtti munkaviszony utolsó napja 1856. január 28-ra, a vándorlás alatti első munkaviszony első napja február 1-re tehető. A vándorút alatti utolsó munkaviszony 1860. augusztus 18-áig tartott. E szerint a vándorutat is magába foglaló segédi munkaviszonyok együttes időtartama 6 év 8 hónap 18 nap, amiből 4 év 5 hó 18 nap a vándorútra esik. Novaczky a vándorútja alatt csak abban a 3 helységben tartózkodott, ahol dolgozott. Más helységben történt láttamozás nincs a vándorkönyvében. A 3 helység közül az egyik a szülő- és egyben felszabadulási helye.

A tiroli Stilsben¹²⁶ született Johann Haas lakatoslegény a tiroli Glurnsban¹²⁷ 1856. január 26-án kapott második vándorkönyve szerinti útját van csak módunk követni. Útjának iránya: Brixen¹²⁸ — Lienz¹²⁹ — Feldkirchen¹³⁰ — Judenburg¹³¹ — Bruck¹³² — Mariazell — St. Pölten — Krems¹³³ — Bécs — Mohács — *Pécsi vasútépítés Villányban volt munkavezetőségéhez tartozó ismeretlen munkahely* — Pécs (ahol kórházban ápolták).

Az út 1856. január 26-án kezdődött, s a pécsi kórházi ápolás 1856. szeptember 11-ig tartott, mely időtartam összesen 7 és 1/2 hónap. Ez alatt a vándorkönyvet 11 helységben láttamozták, de csak 1 helyen dolgozott.

A Zala megyei Kiskomáromban¹³⁴ született Hajdu János takácslegény a vándorkönyv Kiskomáromban 1862. március 23-án történt kiváltása után az abba március 27-én történt bejegyzés szerint 1859. január 27-től Kiskomáromban dolgozott. Vándorútja alatti első munkaviszonya Zala-

bérben 1862. április 9-én kezdődött. Vándorútjának iránya: *Zalabér* — Nagykanizsa (ahol sorozáson volt) — ismeretlen helyen katonai szolgálatot teljesített — Keszthely (ahol 1 évre szóló vándorlási engedélyt írtak könyvébe) — *Kiskomárom* — *Pécs* — *Siklós*.

A vándorlás 1862. április elején kezdődött, 1863. március 5-én a katonai szolgálat miatt megszakadt, 1866. február 14-e után folytatódott, s 1866. június 26-áig, tehát összesen csak 15 és 1/2 hónapig tartott. Ez alatt az idő alatt a vándorkönyvbe 6 helyen történt bejegyzés, közülük 4-ben dolgozott.

A Zala megyei Galambokon született Kelemen János kovácslegénynek a vándorkönyv Kiskomáromban 1864. április 1-én történt kiváltása és ugyanakkor 1 évre szóló vándorlási engedély elnyerése után a vándorkönyvébe vélelmezhetően ezt rövidebb követően történt bejegyzés szerint 4 évig tartott kiskomáromi inaskodása. Az ezt követő első bejegyzés az 1865. szeptember 11-én Keszthelyen kapott 1 éves vándorlási engedély. Kelemen János vándorlásának iránya: *Kaposvár* — *Bátaszék*.

A vándorút 1865. szeptember 11-ét követően kezdődött és 1866. május 20-án fejeződött be. Időtartama tehát: mintegy 7 hónap, mely alatt Kelemen csak 2 helységben kapott munkakönyvébe bejegyzést, mindkettő munkavállalásról szóló bizonyítvány.

A Zalabérben született Szívós Imre csizmadialelegénynek a vándorkönyv Nagykanizsán 1865. április 18-án történt kiváltása után abba ugyanaznap történt bejegyzés szerint a mesterségét „rendesen tanulván”, 1863. Úrnapján¹³⁵ Nagykanizsán szabadult fel, s azóta ugyanott legényként dolgozott.

A vándorkönyv kiállítása után 1864. június 19-től 1865. április 19-éig *Nagykanizsán*, ez után 1866. június 20-áig *Pesten* dolgozott. Vándorútja tehát csak Pestre vitte. Az itteni munkaviszonyáról szóló bizonyítványt követő bejegyzés a vándorkönyvében nincs. E munkaviszony időtartama tehát 14 hónap.

A Zala megyei Kisszigeten született Betze József kovácslegénynek a vándorkönyv Nován 1866. február 7-én történt kiállításakor, és ezt követően fennállott munkahelye Páka¹³⁶ volt. Vándorlásának iránya: *Lenti* — *Nova* (ahol vándorlási engedélyt írtak vándorkönyvébe) — *Zalaegerszeg*.

A vándorút alatti első munkaviszony 1866. március 15-én kezdődött, az utolsó 1866. június 15-ig tartott. A vándorlás időtartama csak 4 hónap, amely idő alatt 2 helységben töltött munkaviszonyáról van csak vándorkönyvében bejegyzés.

A Zala vármegyei Kollátszegen¹³⁷ született Bedenek alias Jakopanecz János molnárlegény vándorkönyvében csak egy bejegyzés van, amely arra utal, hogy 1877-ben — de nem tűnik ki a bejegyzésből, hogy mióta és meddig — a horvátországi Virjében¹³⁸ dolgozott.

9. A vándorutakat, azok időtartamát, és az azok alatti

munkavállalásokat a szerint kell elkülöníteni, hogy a vándorlási kötelezettség fennállásának idejére, vagy az utánra, tehát 1860. május 1. utánra esnek.

A vándorlási kötelezettség idején vándorolt Sotonyi János *takácslegény* 3 év 9 hónapos vándorlása arra enged következtetni, hogy csak a mesterré váláshoz szükséges 3 éves vándorlási idő meglétére törekedett. Ez alatt csak Somogy, Tolna, Veszprém és Zala megyében járt és dolgozott.

Hodits István *fazekaslegény* születési és inaskodási vármegyének, Zala vármegyének 4 helységében vállalt munkát, s a vármegye határát vándorútja alatt csak akkor lépte át, amikor a szomszédos Somogy vármegyének a vármegyei határhoz közeli falujába, Miháldra ment.

Kaszap Mihály *kovácslegény* rövid Fejér vármegyei munkavállalások után az ország nyugati része felé törekedett, 14 hónapot meghaladó ideig Bécsben is, majd 2 évet meghaladóan Pesten és Budán is dolgozott. A Duna vonalát csak akkor lépte át, amikor Magyaróvárból jövet Pozsonyba ment.

Csillag András *magyar-szabó legény* arra használta fel a vándorlási kötelezettséget, hogy országot is lásson. A kötelező vándorlási idő megkésztetésével járt a Duna–Tisza-közén, a Felvidéken, a Dunántúlon, a Délvidéken, Erdély déli részén, törekedett a Kárpátoktól keletre és délre eső külföldre is, meg is kapta erre az engedélyt. Járt-e ott, arról adat nincs. Erdélyből visszatérése után útját Horvátország fővárosában fejezte be.

Anton Roland *szabólegény* vándorútjának iránya azt mutatja, hogy hazájából dél felé törekedett, s út közben nem is vállalt munkát. Érdekes lenne tudni, hogy Stájerországnak Magyarország felé eső határa előtt, Fürstenfeldben miért azzal láttamoztatta vándorkönyvét, hogy Nagykanizsára utazik? Öt nap múlva Zalaegerszegen vállalt munkája után 2 hónap múlva miért fordult Pest felé? S miként jutott hazájába 4 és 1/4 év múlva úgy, hogy útközbeni láttamozás nincs könyvében. Talán még érdekesebb lenne tudni, hogy 1860 márciusi otthonléte után miért, mikor és hova jött újból Magyarországra úgy, hogy vándorkönyvében ez időből egyetlen láttamozás sincs.

Novaczky Imre *csizmadialegény* következtethetőleg csak a legény- és vándorlási időnek az *Ideiglenes Iparrendtartás* 95. §-a szerint szükséges együttes 6 évi időtartama meglétére törekedett. Ez az ezt előíró rendelkezés, az *Ideiglenes Iparrendtartás* hatályban léteig, 1860. május 1-éig meg is volt neki. Az ezt követő 2 hónap 18 napot követő időből, tehát 1860. augusztus 18-a utánról vándorkönyvében bejegyzés nincs.

Johann Haas *lakatoslegény* vándorútjából az látható, hogy dél-tiroli szülőföldjéről hosszú távot beutazva munkavállalási szándék (vagy lehetőség?) nélkül érkezett Bécs-

be. Vele kapcsolatban is felmerül a kérdés: mi indította arra, hogy a bécsi rendőrhatalóságnál történt jelentkezésekor azt közölje, hogy Mohácsra utazik? Talán hallott a mohács—pécsi vasút építéséről, s ezért törekedett ide? További kérdés, hogy a pécsi kórházban ápolása után abbahagyta a vándorlást? Avagy az ezt követő munkavállalásai már nem kerültek a vándorkönyvbe?

A vándorlási kötelezettség megszűnése utáni időből való mind az 5 vándorkönyvünk tulajdonosa Zala vármegyei születésű volt. Hajdu János *takácslegény*, Kelemen János és Betze József *kovácslegények* Zala vármegyei első munkahelyeiket követően más Zala vármegyei helységben, majd közülük ketten Somogy, Tolna és Baranya vármegyei helységben, valamint Pécssett levő munkahelyet választottak. Szívós Imre *csizmadialegény* Zala vármegyei első munkahelyét követően csak Pestre ment dolgozni. Betze József el sem hagyta Zala vármegyét. Munkavállalásai rövid időtartama kiváló illusztrációja annak, hogy megszünt a 6 éves kötelező legényi és vándorlási idő, mint az önálló vállalkozásban való iparúzéshez előírt feltétel.

A 12 vándorkönyv-tulajdonos közül a két külföldi születésű a szülőhazájától már igen hosszú utat tett meg, amikor átlépte Magyarország határát. A 10 magyarországi születésűnek a vándorútját áttekintve, figyelmet felkeltő, hogy a 7 Zala vármegyei születésű közül 1 a saját megyéjéből egyáltalán nem, kettő csak a szomszédos vármegyének (Somogy, ill. Belovár vármegyének) a szülőhelytől nem távoli helységébe, kettő pedig a Dél-Dunántúlnál távolabbra nem vándorolt. Egy volt köztük, aki Pesten keresett és talált munkát. Ezzel szemben az a két legény, akik két püspöki város, Székesfehérvár és Vác közelében s ekként gazdasági vonzáskörzetében születtek, s felszabadulásuk után e városokban dolgoztak, azokat bizonyára az itteni kulturális adottságoktól szélesebbé vált látókörük távolabbi vidékek városi munkahelyei felkeresésére ambicionálta. A 10 magyarországi születésű mesterlegény közül csak 1 lépett át nyugat felé az országhatárt, az is csak Bécsig ment. Lehet, hogy ebben annak is volt szerepe, hogy következtethetően német nyelvtudással rendelkezett annak folytán, hogy inasidejét és első munkaviszonyának idejét német nemzetiségű lakossággal is rendelkező mezővárosban (Adony) székhellyel bíró céhhez tartozó, német családi nevű s így bizonyára e nyelvet is beszélő mesternél töltve, legalábbis valamelyes német nyelvtudásra volt módja szert tenni. A többi 9 magyar mesterlegény születési helyéből a kézművességüknek az országhatáron kívüli ismeretszerzéssel is történő színvonal-emelésére inspiráló látókör, valamint a születési helyből és családi nevükből az országhatáron kívüli sikeres mozgást, megélhetést előmozdító német nyelvtudás nem valószínűsíthető.

VII.

A vándorkönyvek eddig nem ismert céhszervezetekről tudósító adatai

1. A Céhkataszter szerkesztői a vándorkönyvekben levő azok közül az adatok közül, amelyek céhekről tudósítanak, a céhpecsétlenyomatokat helyezték előtérbe. Vizsgált vándorkönyveinkben levő céhpecsétlenyomatok egy részének állapota miatt ezek szövege nem, vagy csak hiányokkal olvasható. Ugyanakkor a vándorkönyvekbe a munkaviszonyokról bejegyzett azok a bizonyítványok, amelyeket valamely céh nevében adtak és írtak alá, következtetni engedik, hogy a bizonyítvány keletjében írt helységben volt a vándorkönyv tulajdonosának szakmája szerinti céh. Van a vándorkönyvekben, mint láttuk, munkaviszonyról szóló olyan igazolás is, amely nem céhtől, hanem hatóságtól származik. Egyfelől a céhekről tudósító adatok ellenőrzésének szükségességétől vezetve, másfelől a bizonyítványok egy részének nem céhtől származása okát keresve, egybevetettük a vándorkönyvek céhről tudósító, vagy céh hiányát feltételezni engedő bejegyzéseinek adatait a Céhkataszter adataival.

2. A vizsgálat eredménye a következő:

a) Sótónyi János takácslegény a vándorkönyvében olvasható 1839. január 2-i kaposvári bizonyítvány szerint Sönyeg (?) József kaposvári mesternél állott munkába. A bizonyítványt aláíró céhmester és atyamester neve melletti viaszpecséten a széles körben elterjedt takácsjelvény, a háromszög alakban összerakott három takácsvetélő van, ami arra utal, hogy az aláírók takácscéhnek voltak előljárói. A Céhkataszter a kaposvári eredetű forrásanyagok között nem jelez ottani takácscéhtől valót. Ez arra a következtetésre indít, hogy Sótónyi vándorkönyvének szóbanforgó bejegyzése olyan céhről tudósít, amelytől származó forrás nem ismeretes. A bejegyzést új céhszervezeti adatként azonban nem kezelhetjük, mert Szádeczky Lajos a már idézett művében kétszer is említi a céh 1735. évi kiváltságlevelét.¹³⁹

b) Sótónyi János vándorkönyvében olvasható 1842. július 9-i keletű bizonyítvány szerint Poklos József kisdadai takácsmester, mint munkaadó mester ad bizonyítványt Sótónyinak. A bizonyítványt Balogh György jegyző (nem céhjegyző!) adta ki. Annak okát, hogy a bizonyítvány miért a munkaadó mestertől származik, egyfelől abban látjuk, hogy Kisradán nem volt takácscéh, másfelől abban, hogy a munkaadó mester nem volt tagja sem a közeli Kiskomárom, sem Komárom város¹⁴⁰ takácscéhének. A Céhkataszterből kitűnően e két helyen volt takácscéh, de kisdadai forrásanyagról nem szól. A bizonyítványnak a jegyző által történt adása is arra utal, hogy Kisradán nem volt takácscéh. Ugyanis, mint láttuk, a Közöséges Céhbéli Cikelyekbe foglalt előírás szerint (XXXIII. cikkely) a helybeli előljáró hatóság olyan helyeken adja a bizonyítványt, ahol a legénynek munkát adó mester céhen kívüli.

c) Sótónyi János 1843. december 3-i szentbalázsi¹⁴¹ kelettel két céhbéli előljáró és a céhnótárius által aláírt bizonyítványt kapott arról, hogy Pölöskefejen¹⁴² Bognár Imre nevű társuknál dolgozott. Ez a bizonyítvány arról szolgáltat adatot, hogy a pölöskefeji takácsmester a szentbalázsi takácscéhhez tartozott. A vándorkönyvi bejegyzésből nem tűnik ki, hogy ez milyen céh volt. A Céhkataszter szentbalázsi takácscéhtől fennmaradt forrásanyagot nem, hanem csak Szentbalázsról való 1863. évi bizonyosságlevelét közöl, annak megjelölése nélkül, hogy az milyen szervtől származik. Ezt megvizsgálva megállapítottuk, hogy az egy felszabadítólevél,¹⁴³ melynek szövege nem tartalmazza sem azt, hogy a felszabadított milyen kézművességet tanult, sem azt, hogy a felszabadító mely kézművességnek volt mestere, de azt sem, hogy az azt aláírók milyen céh előljárói voltak. Az okmányon levő bélyegzőlenyomat szövege alapján állapítottuk meg, hogy annak adója a Szentbalázsi takácscéh volt. Ekként Sótónyi vándorkönyvének ez a bejegyzése is olyan céhszervezetről tudósít, amely eddig nem volt ismert.

Kaszap Mihály kovácslegény vándorkönyvébe 1845-ben és 1846-ban adonyi kelettel írt bejegyzésekkel Georg Fischl (vagy Pischl ?) *Huff Schmidt Meister Obervorsteher* (patkolókovács, főelőljáró) ad bizonyítványt arról, hogy Kaszap Mihály Újfaluban¹⁴⁴ Georg Cechmeister *Schmidt Meister*-nél volt inas, majd nála állott munkaviszonyban. A főelőljáró által használt pecsétlenyomat szövege: „A Sármelléki Kovács Lakatos és Bognár Egyesült Czéhnek Petsétje 1818.” A Céhkataszter Sármelléki Asztalos Bognár Kovács és Lakatos Céh forrásanyagairól, köztük ilyen nevű céh 1818. évi pecsétlenyomójáról közöl adatokat. Közli azonban Sármelléki Bognár Kovács Lakatos Céhtől fennmaradt anyagok adatait is. A két elnevezés közötti különbség oka eddig feltáratlan. A különbségből szervezeti változásra következtettünk. A Georg Fischl által aláírt bejegyzés egyrészt arról tudósít, hogy az általa vezetett céhnek a székhelye 1845-ben és 1846-ban Adonyban volt, másrészt arról, hogy az újfalui kovácsmester ehhez a céhhez tartozott.

e) Kaszap Mihály 1852. december 12-től 1856. október 8-áig Péccsett Stumpf Ferencnél végzett munkájáról nem céh írt bizonyítványt a vándorkönyvbe, hanem a bizonyítvány olvashatatlan aláírása mellett látható „*Bürgermeister-Amt der K. Freistadt Fünfkirchen*” szövegű körbélyegzőlenyomattól következően a Polgármesteri Hivatal. A Céhkataszterből kitűnően volt Péccsett kovácscéh. Privilegiuma 1701 évi, s fennmaradt az 1829–1855 években vezetett mesterkönyv is. Felvetődik a kérdés, hogy 1856-ban nem azért igazolja-e a munkaviszonyt a Polgármesteri Hivatal, mert a céh már nem működött? Avagy azért, mert a munkavégzésről és ez alatti magatartásról adott igazolás csak folytatólagos s ekként kiegészítő szövege az arról szóló bejegyzésnek, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Gár-

donyba utazik, aminek bejegyzése viszont hatósági hatáskörbe és nem céh jogkörébe tartozott.

f) Csillag András magyar-szabó legény 1852 novemberében 3 hétig Hercegfalván Sufan (?) József szabómester-nél dolgozott. Erről a vándorkönyvbe írt bizonyítványt az ottani jegyző írta alá. Ez arról tudósító bejegyzés, hogy az időben Hercegfalván nem volt szabócéh és hogy az ottani szabómester nem volt tagja valamely más székhelyű céhnek.

g) Csillag András 1853. október első három hete alatti újbecsei alias törökbecsei munkaviszonyáról a vándorkönyvbe vezetett bizonyítványt az ottani céhelöljáró írta alá. A Céhkataszter szerint a Tokaji Helytörténeti Múzeumban van egy újbecsei szabó-vándorkönyv, de ottani szabó céhhez kötődő más forrást a Céhkataszter nem említi. Ez azt a vélelmet váltotta ki, hogy Csillag András vándorkönyvének újbecsei bejegyzése olyan forrásadat, mely az eddig nem tudott újbecsei szabócéhről tudósít. Az újbecsei vándorkönyvnek a vélelem alapos vagy alaptalan mivolta megállapítása végett történt megismerésekor¹⁴⁵ azt kell látnunk, hogy a német nyelven kiállított vándorkönyv egy *Seilergesell-é* (kötélverőlegényé), és nem egy *Schneidergesell-é* (szabólegényé) volt.¹⁴⁶

Ezek szerint Csillag András vándorkönyvének újbecsei bejegyzése nem egy újbecsei szabócéhre utaló forrásadat. Ennek az adatnak kritikusán kezelése és ennek során az említett vélelem helyt- vagy helyt nem állóságára törekvésünk viszont azt eredményezte, hogy a Céhkataszterben Újbecsénél tévesen szerepel egy, az e városhoz kötődő szabó-vándorkönyv, mert az egy kötélverő legény vándorkönyve volt.

Vizsgálódásunk során módunk volt megállapítani, hogy a Tokaji Múzeumban őrzött vándorkönyvbe 1843. szeptember 19-én Újbecsén történt bejegyzés egyik aláírója „*Josep Rochits Seilermeister Obervorsteher*”; kinek neve alatti körbélyegzőlenyomat elmosódott szövegéből annyi kiolvasható, hogy az egy vegyes céh bélyegzőjének lenyomata. A Céhkataszter szerint Újbecsén működött egy vegyes céh, amelynek privilégiuma 1822-ben kelt. Csillag András újbecsei munkaviszonyáról a vándorkönyvbe 1853. október 24-én írt bejegyzés egyik aláírója „*Anton Rosits Ober Vorsteher*”, aki vélhetően a fia volt a Tokaji Múzeumban őrzött kötélverő vándorkönyvben szereplő Joseph Roschtsinak. A Csillag András vándorkönyvébe írt újbecsei bejegyzés aláíróinak neve melletti sérült pecsét szövegéből csak egy évszám: 1823 olvasható ki. Ez arra utal, hogy a pecsét az 1822-ben privilégiumot nyert újbecsei vegyes céh 1823-ban készítettet pecsétnyomójától származik.

Mindezek alapján az állapítható meg, hogy Csillag András szabólegény vándorkönyvének újbecsei bejegyzése nem egy ottani szabócéhtől, hanem az ottani vegyes céhtől származik, amelynek tagja volt a Csillagnak munkát adó újbecsei szabómester.

h) Csillag András 1857. évi brassói munkaviszonyáról szóló bejegyzés szerint az ottani német-szabó céhnél állt munkában. A Céhkataszter a brassói céhforrásanyagok között anélkül említi egy szabó céh privilégiumát, hogy feltüntetné, német-szabó céh volt-e az? A kérdés annak nyomán vetődik fel, hogy Brassóban két szabó céh volt. Az egyik a német-szabóké, a másik a szász-szabóké.¹⁴⁷ Csillag vándorkönyvében levő bizonyítvány annak vizsgálatára indítékot adó forrás, hogy a Céhkataszter szerinti szabó céh a kettő közül melyik.

i) Anton Roland 1855. évi zalaegerszegi munkaviszonyáról a vándorkönyvbe írt bejegyzést aláíró Sipos Vince céhjegyző neve mellett „Váltómives Szabo C[eh] Pöts[étje] Z[ala] Egerszeg” köriratú pecsétlenyomat van, amelyben 1753-as évszám is látható. A Céhkataszter szerint Zalaegerszegen volt egy céh, amelynek magyar-szabók is és német-szabók is tagjai voltak. E céh első privilégiuma 1676. évi. Fennmaradt az 1752–1886. években vezetett jegyzőkönyve is. E források áttekintésével megvizsgálásra vár, hogy a Céhkataszter szerinti céh és a Rolandnak munkaviszonyáról igazolást adott céh azonos-e? Ha nem, akkor vándorkönyve egy eddig számba nem vett céhről tartalmaz forrásadatot.

j) Betze József kovácslegény a vándorkönyvbe 1866. március 14-én bejegyzett bizonyítvány szerint 1865. május 28-tól Pákán Mendl József kovácsmester műhelyében dolgozott. A bizonyítványt Tóth József céhbiztos írta alá. Az aláírása melletti bélyegzőlenyomat szövege teljesen elmosódott. A Céhkataszternek pákai kovácscéhtől származó 1864. évi biznyságlevélről szóló adata alapján az volt vélelmezhető, hogy Tóth József az ottani kovácscéh biztosa volt. Az okmány megtekintése a vélelem megalapozottságát igazolta. Az okmány éppen Becze József kovácsinasnak 1864. január 24-én adott felszabadítólevél,¹⁴⁸ melynek szövege szerint az abban foglalt tényeket „a Pákai helységben törvényesen fennálló kovács czéh fő- és alczéhmesterei” adják tudtul, s az azt aláírók egyike Tóth József céhbiztos. Becze József Egyed Mihály szolgabíró által 1866. február 7-én Nován kiállított és a zalaegerszegi járási szolgabírói bélyegző lenyomatával ellátott — a Céhkataszterbe még be nem kerülhetett — vándorkönyvének pákai keletű bejegyzése adott indítékot annak a mondottak szerinti módon történt megállapítására, hogy létezett pákai kovács céh. A Céhkataszterbe „biznyságlevél” gyűjtőszóval jelölten került felszabadulólevélén kívül a pákai kovácscéhtől fennmaradt más forrás sajnos nem ismeretes — bizonyára mert vagy megsemmisült, vagy lappang.

k) Kelemen János kovácslegény kaposvári munkaviszonyáról 1865. december 4-én a Kaposvári Városbírói Hivatal jegyzett be igazolást a vándorkönyvbe. Hajdu János takácslegény pécsi munkaviszonyáról 1866. április 25-én „Sz. Kir. Pécs Városa Kapitányi Hivatala” szövegű bélyegzővel lebélyegzett igazolás, ugyanazon évi siklói munkaviszonyáról pedig Kis József szolgabíró, mint céhbiztos ál-

tal aláírt igazolás látható a vándorkönyvben. Ugyanakkor Kelemen János 1866. évi bátaszéki munkájáról a vándorkönyvbe írt bizonyítványt céh adta, amint ez az aláíró neve alatt olvasható *Obervorsteher* szóból és a „*Schmidt-Wagner-Zunft Bataaszék*” feliratú bélyegzőlenyomatból látható. A Céhkataszter szerint Kaposváron volt a kovácsoknak — a puskaművesekkel és a szíjgyártókkal közös — céhük. Pécssett volt takácscéh, Siklóson pedig a takácsokat — a német-szabókkal, üvegesekkel és német-vargákkal együttesen — tömörítő céh. Megállapításra vár, mi lehetett az oka annak, hogy a vándorkönyv tulajdonosának szakmája szerinti céh e helyeken létezése ellenére a városi közigazgatási hatóság valamely szervétől, ill. a járási közigazgatási hatóság munkatársától, utóbbtól úgy is mint céhbiztos-tól származó igazolás került a vándorkönyvekbe.

VIII.

A vándorkönyvek „utóélete”

1. A vándorkönyvek a rendeltetésük szerinti felhasználást követő utóéletük első szakaszában, ha tulajdonosuk nem semmisítette meg őket, akkor személyi iratai egyik darabjaként maradtak meg, majd ezt követően az örökösök valamelyikénél — ha ő sem semmisítette meg azokat — a családi iratokat őrző bútorfiókba kerültek. Van eset, amikor üres oldalait a tulajdonos emlékei megőrkítésére használja. Az ilyen vándorkönyvek tulajdonosuknak a vándorlás utáni időszakáról tudósító adatokat is őrző írásos emlékeként maradtak fenn. Volt mesterlegény, aki a vándorkönyvét dalok szövegének feljegyzésére használta. Ezzel információt hagyott arról, hogy az ő környezetében mely nótákat énekelték, melyek voltak a feltehetően kedveltek. Van, amikor a legény a vándorkönyvet fontosabb családi események bejegyzésére használja. Ez által az ilyen vándorkönyv éppúgy családtörténeti adatgyűjteménnyé is válik, mint az a vándorkönyv, amelynek üres oldalaira az örökös jegyzi fel a felmenők születési és házasságkötési adatait.

A vándorkönyvek egy része már eredeti tulajdonosuk által felajánlottként, más részük az örökösöknek az eredeti tulajdonos iránti tisztelete és reá emlékezése, vagy a múlt maradványai iránti megbecsülés egyik kifejezéséeként közgyűjteménybe került.

2. A tulajdonos által később jegyzőkönyvecskeként használt vándorkönyv Sotonyi Jánosé. Sotonyi nem tudta aláírásával ellátni a vándorkönyvét annak erre kijelölt helyén. Ezért a könyv rendeltetészerű használata után abba került feljegyzéseket valamely ismerőse számára tollbamondottnak kell tartanunk. Hacsak nem azzal állunk szemben, hogy a vándorkönyv kiállításakor annak aláírására kapott hatósági felhívás teljesítése alól kibújt, holott, ha kezdetlegesen is, de tudott írni. Ez esetben viszont a

vándorkönyvében levő magánbejegyzések az ő kezétől származóak.

Időrendben első ilyen bejegyzése az utolsó munkaviszonyához a Pölöskefej faluban töltöthöz kötődőnek tűnik. Az itt illetékes által a vándorkönyvbe írt bizonyítvány egyik aláírója Dömötör József céhmester, a másik pedig Dömötör vezetéknevű céhnótárius volt (kinek keresztneme nem olvasható). Sotonyinak kettőjük közül valamelyikkel valamilyen kontroverziája lehetett. Ez érzékelhető az általa aláírt bizonyítványt követő oldalra írt szövegből, mely a két Dömötör közül az egyiket így apostrofálja: „Dömötör a ki a tilosba betör”. E mondóka alá jegyzett versecske is valamilyen keserűség kifejezője:

„Szép az élet méreggeltelt évei,
Boldog ki azt könnyű szívvel türheti.”

Tíz üres oldal követően naplószerű bejegyzés kezdődik, amely annak primitív szövegezése és kifejezésmódja, valamint írásának kezdetlegessége folytán csak részben követhető, viszont éppen e sajátosságainál fogva így is tolmácsolója a múlt század első fele egyik falusi eredetű kézműveslegénye tanultsági szintjének és érzelmvilága egy sávjának. Ez a bejegyzés úgy kezdődik, hogy „Más hasonló felett 1849 Évből Örömmek napja bezeg foly derült ma mindenszentek havának [= október] 21 napjára tegnap hivatattam vig lakodalomra”, majd úgy folytatódik, hogy „Tisztaságos szüzek társoká fogatok egyenként foly kelyvén nekem kezecskéket ... tapsolva vigatok.” Ezt követően betegségére emlékezik. Az ez utáni szöveg pedig nehezen olvashatóan írt, és zavarosan, már nem érthetően fogalmazott.

3. Kaszap Mihály vándorkönyvébe, annak első kötet-táblája belső oldalára és az azt követő oldalra unokája, az 1910-ben Palinban született dr. Kaszap Mihály jegyezte be mindkét ági nagyszüleit, valamint szüleit nevét, születésük és házasságkötésük idejét, s mert vallásukat is és a keresztelest és házasságkötés helyét is bejegyezte, ezzel támpontokat hagyott hátra a leszármazási táblához szükséges pontos adatoknak mely plébániákon és lelkészségeknél való kereséséhez.

4. Szívós Imre 1866. június 20-án befejeződött pesti munkaviszonyáról szóló bizonyítványt követő második és harmadik oldalra, tehát e két oldalon át írva Leitlinger lelkész azt jegyezte be, hogy „Szívós Imre megnősült Nagy Kanizsán 1869-ben”. Az ezt követő oldalakon maga Szívós nap pontosságával jegyezte be, hogy mikor nősült, ez után pedig 5 gyermeke születésének, s közülük kettő elhalálzásának napját írta be.

Két üres oldal után kezdődik a dal-szövegek feljegyzése. A dalok a következők:

- Vékony héja, de vékony héja van a piros almának...
- Zug, bug a szél, kergeti a felleget...
- Mint ha csak az agáczfa virágzik...
- Felhő közl egy szép csillag néz le rám...
- S eh, nem bánom én, hogy ha én meg is halok...

- f) Láanggal égő teremtette...
 g) Viszontagság az életem...
 h) Eh, a sirás nem kenyerem...

5. Tizenkét vándorkönyvünk közül három még 1926 előtt, egy 1948-ban a Nagykanizsai Városi Múzeumba került. A többi hét már ennek szervezeti utóda, a Thúry György Múzeum gyűjteményét gyarapította. Ez utóbbiak közül Csillag Andrásét 1966-ban unokája, Székelyhidi

Sándorné szül. Csillag Erzsébet nagykanizsai, Ady Endre út 4. sz. a. lakos ajánlotta fel a múzeumnak.¹⁴⁹ Nováczky Imre vándorkönyvét fiának, Lajosnak (ki ugyancsak csizmadia volt) unokahúga, Meilinger Mária nagykanizsai, Magyar utca 51. sz. a. lakos adta a múzeumnak.¹⁵⁰ Szívós Imre vándorkönyve Szívós Gyula, Nagykanizsa ny. állomás-előjárója, nagykanizsai, Somogyi Béla út 5. sz. a. lakostól került a múzeumba.¹⁵¹

Jegyzetek:

¹ A molnáripari szakkönyvből idézi *Isenberg, Heinrich*: Das Gesellenwandern und was damit zusammenhing. Münster é. n. 36–38.

² *Rüdiger, Dr., Otto*: Die ältesten Hamburgischen Zunftrollen und Bruderschaftsstatuten. Hamburg 1874. 87.

³ *Bodemann, Eduard*: Die älteren Zunfturkunden der Stadt Lüneburg. Hannover 1883. 229.

⁴ *Jaritz, Gerhard*: Gesellenwanderung in Niederösterreich im 15. und 16. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Tullner Schuhknechte. In: *Somkúti, Éva — Éri, István — Nagybakay, Péter* (Redig.): Internationales Handwerksge-schichtliches Symposium Veszprém 20—24. 11. 1978. Ungarische Akademie der Wissenschaften. Veszprémer Akade-mische Kommission. 1979. 50—61.; *Otruba, Gustav*: Wanderpflicht und Handwerksburschenwege im Spiegel Wiener und niederösterreichischer Zunftarchivalien. U.o. 43—49. Magyarul: *Éri István és tsai* (szerk.): Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. — Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimposium, Veszprém 1978. november 22—24. Veszprém 1979. 37—46., 33—36.

⁵ *Dr. Szádeczky Lajos*: Iparfejlődés és céhek története Magyarországon. I—II. Budapest 1913. I. 40.

⁶ *Dr. Winkler Elemér*: A soproni céhek története a XV—XIX. században. Sopron 1921. 24.

⁷ *Király J.*: Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894. Függelék. 439.

⁸ *Špiesz, Anton*: Štatúty Bratislavských cechov. Dokumenty. Bratislava 1978. Nemecké resumé — Zusammenfassung. 501—503.

⁹ *U.o.* 153., 443.

¹⁰ *Rathke-Köhl, Sylvia*: Geschichte des Augsburger Goldschmiedegewerbes vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Augsburg 1964. 110—126. A rendtartás 25. és 26. pontja.

¹¹ *Špiesz* i. m. 465—469.

¹² „Kayszerliche Allergründigste Verordnung, Die Abstellung deren in Heil. Römischen Reich Bey denen Handwercks-Zünften Vielfältig Eingeschlichenen Missbräuchen Betreffend, 1731.” A Mainz-i Staatsarchiv-ban levő szöveget közli *Stürmer, Michael*: Herbst des Alten Handwerks. Quellen zur Sozialgeschichte des 18. Jahrhunderts. München 1979. 54—71. — A Szászországban publikált szöveget és a publikáció első oldalának reprodukcióját közli *Wissel, Rudolf*: Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit I—II. Berlin 1929. I. 553—568.; II. tábla. — A császári aláírással birodalmi törvényné vált szabályozás kihirdetése és kezdeti végrehajtása elég nehézkesen ment. *Wissel, I.* 569—578.)

¹³ General-Privilegium und Güld-Brief des Tischler-Gewercks in der Chur- und Marck Brandenburg dies- und jenseits der

Oder und Elbe, insonderheit des Tischler-Gewercks in Berlin. De Dato Berlin, den 5. Maji 1734. Art. I. Lásd: *Stürmer* i. m. 75.

¹⁴ Deutsches Rechtswörterbuch (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtsprache) I—VIII. (továbbiak még nem jelentek meg) 1914—1988. Hgb. von der Preussischen Akademie der Wissenschaften, ab 1939 von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, ab 1955 von der Hiedelberger Akademie der Wissenschaften. VIII. kötet. 98. oldalán C. G. Ludovici kereskedői lexikonából vett idézet.

¹⁵ *U.o.* a hivatkozott törvénykönyvből vett idézet.

¹⁶ Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze. 18 Bde. Wien 1785—1790. III. 2, 298.

¹⁷ *Špiesz* i. m. 113., 143., 149., 167.

¹⁸ *Vámosi Nándor*: A debreceni csizmadiák céh- és műszavai. Debrecen 1942. 115.

¹⁹ *Wissel* i. m. I. 571.

²⁰ Copia des von einem ... Königl. Hungarischen Stadthalterey-Rath an dem Magistrat der ... Hauptstadt Ofen in Betref der Handwerker ... dem 20ten Nov. 1780 ergangenen ... Befehls, welcher ... in die deutsche Sprache ist übersetzt worden. — (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 384/2/1780. II. 20.)

²¹ 21.650/1974., 12.458/1795., 18.936/1810., 16.304/1812., 26.075/1814. számú helytartótanácsi rendelkezések. Lásd: *Kassics Ignác*: A Magyar Országí Mester-Embereket, czeknek Legényeit és Tanítványait, nemkülönbén a' Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs 1835. 2., 3., 51., 59. és 171.

²² *Rózsa György*: Budapest régi látképei (1493—1800). Budapest 1963. Katalógus 33—33/d, 34/a, 81/a, 83/a, 84., 92/a—92/e, 93—93/o sz., valamint a LXXXVI. és LXXXVII. sz. táblák. A katalógusban a *Kundschaftok* változóan vándorlevél vagy céhlevél megnevezéssel szerepelnek. A katalógus 34. sorsz. és a LXXXVII. táblán b) jel alatt látható, s vándorlevélnek nevezett okirat a szövegéből kitérően nem vándorlevél, hanem inasnak adott felszabadítólevél. További magyarországi *Kundschaft*-nyomatványokat tesz közzé *Prof. Dr. Klaus Stopp*: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsstätten wandernder Handwerksge-sellen 1731—1830. című 17 kötetes művének (:Stuttgart 1982—1990(?)) a magyarországi kundschaftokat tárgyaló 12. és 13. kötetében. A mű egyes köteteit ismerteti *Nagybakay Péter* az ETHNOGÁFIA 1983. évi évfolyamában (641—643. old.), 1988. évi évfolyamában (272—273. old.) és vagy 1990. évi vagy 1991. évi évfolyamának megjelenésre még váró valamelyik számában.

²³ Ez a hivatalos gyakorlatban *Generalia principia* néven emle-

- getett szkéma 1813-ban önálló kiadványként „Közönséges Czehbeli Czikkelyek a' mesterségüzés végett való társaságok és czéhek számára” címmel kiadásra is került. (Buda 1813. Nyomtattott a' Királyi Magyar Unvers[itás] betűivel.
- ²⁴ *Kassicsi*. m. 99—130.
- ²⁵ Közzétéve: LANDESGESETZ UND REGIERUNGSBLATT FÜR DAS KRONLAND UNGARN — MAGYARORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS TÖRVÉNY ÉS KORMÁNYLAP II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. február 22., kétnyelvű kiadásban 1851. március 12.
- ²⁶ 135. §
- ²⁷ *Dr. Szádeczky* i. m. II. 236.
- ²⁸ *Richter M. István*: A mesterlegények a céhvilágban (I—II.) ETHNOGRAPHIA (NÉPÉLET) 1930. 38—47., 177—199.; 41., 43.
- ²⁹ *Gerendás Ernő*: Adatok a budai és a pesti céhek életéhez, különös tekintettel a Fővárosi Könyvtár céhirtaira. Klny. a Fővárosi Könyvtár Évkönyve X. kötetből. Budapest 1940. 48., 49. és a 34. old. után illusztrációként közölt két Kundschaft képaláírása.
- ³⁰ *Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848) Budapest 1967. p. 98.; *u. ö.*: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest 1988. 174.
- ³¹ *Éri István — Nagy Lajos — Nagybakay Péter* (szerk.): A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere I—II. Budapest 1975. (továbbiakban: Céhkataszter) I. 35., 37., 55.
- A külföldi szakirodalomban sem találkozunk sajnos egységes megnevezés-használatokkal. A helyes megnevezéseket az Erlangeni Városi Múzeum Handwerkskundschaften mit Veduten 1740 bis 1810 című kiállításának *Johannes E. Bischoff* erlangeni városi levéltárosa és városi múzeumvezető által összeállított és kiadott katalógusa bevezető szövegében olvashatjuk. (Stadtmuseum Erlangen. Ausstellungskatalog Nr. 21.; 35. Sonderausstellung von 13. 5. bis 18. 9. 1977., 3—5.)
- ³² *L.: Meissner, H. O.*: Urkunden und Aktenlehre der Neuzeit. Leipzig 1952.
- ³³ *L. 20. sz. jegyzet.*
- ³⁴ *Wüthrich, Lucas*: Kundschaften und Wanderbücher als Beläge für die Gesellenfahrten. *Somkuti—Éri—Nagybakay* i. m. 76—79.
- ³⁵ *Bräuer, Helmut*: Gesellenmigration in der Zeit der Industriellen Revolution. Karl-Marx-Stadt 1982., 12., 33.
- ³⁶ *Wissel* i. m. I. 587.
- ³⁷ *Bräuer* i. m. 33.
- ³⁸ *Bopp, P. Hartwig*: Die Entwicklung des deutschen Handwerksesellentums im 19. Jahrhundert unter dem Einfluss der Zeitströmungen. Paderborn 1932., 55., 57.
- ³⁹ *Kassics* i. m. 179.
- ⁴⁰ 18.936/1810., 16.304/1812., 26.075/1814., 22.387/1816. — *Kassics* i. m. 51., 60., 172., 179.
- ⁴¹ 6375/1817., 10.276/1818., 29.587/1821., 21.583/1824. — *Kassics* i. m. 185., 186., 192., 221.
- ⁴² *Kassics* i. m. 230.
- ⁴³ 8369/1826. — *Kassics* i. m. 227.
- ⁴⁴ 10.492/1829. — *Kassics* i. m. 237.
- ⁴⁵ *Kassics* i. m. 225.
- ⁴⁶ 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelkezés. — *Kassics* i. m. 237.
- ⁴⁷ Közülük egyet 1821. november 6-án Nagy-Kanizsán.
- ⁴⁸ *Szabolcsi, Hedvig*: Tischler aus Ungarn in den Materialien der Wiener Tischlerinnung. *Somkuti—Éry—Nagybakay* i. m. 62—75. Anhang.
- ⁴⁹ Lásd 22. sz. jegyzetet.
- ⁵⁰ Kiskomárom mezőváros, majd község Zala megyében, amely 1969-ben Komárvárossal Zalakomár néven egyesült.
- ⁵¹ Mindkét okmány a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. Leltári számuk: 71.92.1., ill. 70.1272.1.
- ⁵² *Otruba* i. m. 33.
- ⁵³ *Czoernig, Karl Freiherr von*: Oesterreichs Neugestaltung 1848—1858. Stuttgart 1858. 185—186., 201.
- ⁵⁴ *L. 25. sz. jegyzet.* — A magyar nyelvű szöveg nem a német nyelvűvel párhuzamosan szövegeztetnek, hanem a német nyelvű nem mindenben hű fordításának tűnik. A rendelkezések teljes értelmének megismeréséhez a német szöveg használata hasznosabb, a jogalkotói szándék megközelítéséhez pedig elengedhetetlen.
- ⁵⁵ A cs. k. Kereskedelmi Minisztérium 1851. március 12-i utasítása szerint a szerb vajdasági és temesi bánsági, 1851. november 25-i utasítása szerint az erdélyi, és 1853. április 23-i utasítása szerint a horvát szlapon koronartományban kellett ideiglenes jellegű jogszabállyal rendezni az iparviszonyokat.
- ⁵⁶ *Sashegyi Oszkár*: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest 1965. 46.
- ⁵⁷ REICHS-GESETZ-BLATT FÜR DAS KAISERTHUM OESTERREICH Jhrg. 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Dezember 1859.
- ⁵⁸ MAGYARORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS KORMÁNYLAP. 1859. évf. Első rész. XLVI. db. Kiadott és elküldött 1859-diki december 31-én.
- ⁵⁹ *A Somkuti—Éri—Nagybakay* szerkesztésében megjelent és a 4. sz. jegyzetben idézett kiadványban közzétettek kívül megemlítjük *Pollák, Róbert*: Vandrovné knížky v zbierkach Vichodoslovenského Muzea c. tanulmányát. (: *Sulc, Dr. Wiliam* (red.): *Historica Carpatica* 16/1985. 235—261.; *u. a.* 17/1986. 203—216. :)
- ⁶⁰ A történeti Magyarországon — az Erdély vonatkozásában hiányos, egyébként viszonylag teljes felmérés szerint — 1011 helységben 4545 szervezet volt.
- ⁶¹ Céhkataszter I. 353., II. 175—177., 181., 184.
- ⁶² A példaként kiválasztott Csongrád, Sopron és Abaúj vármegyében az arány a következő: a Céhkataszter szerint a Csongrád vármegyében volt 6 céhes területi egység 58 céhes szervezethez kapcsolt vándorkönyvek száma 135. Ugyanezek a számok Sopron vármegye vonatkozásában: 58, 252, 8.; Abaúj vármegye vonatkozásában: 10, 75, 1, mely legutóbbi szám a Kosice-i Vichodoslovenské múzeumban (Kassai Kelet-Szlovákiai Múzeumban) lévő 154 vándorkönyvvel 155-re módosul. — (*Pollák* i. m. 2. rész. 203. old.)
- ⁶³ 73.440.2. lt. sz.
- ⁶⁴ 72.20.40. lt. sz.
- ⁶⁵ 82.786.1. lt. sz.
- ⁶⁶ 73.439.1. lt. sz.
- ⁶⁷ 73.441.1. lt. sz.
- ⁶⁸ 90.24. lt. sz.
- ⁶⁹ 72.20.41. lt. sz.
- ⁷⁰ 72.21.1. lt. sz.
- ⁷¹ 72.20.42. lt. sz.
- ⁷² 72.20.27. lt. sz.
- ⁷³ 72.20.43. lt. sz.
- ⁷⁴ 72.20.37. lt. sz.
- ⁷⁵ Vác város feletti földesúri jogát a püspök 1742-ben megosztotta a káptalannal. Ettől kezdve a püspök földesúri hatalma alatt maradt terület a Püspök-Vác, a másik pedig a Káptalan-Vác nevet viselte. A két város 1859-ben egyesült.
- ⁷⁶ Adony mezőváros, később nagyközség Fejér megyében, a Duna jobb partján.
- ⁷⁷ Thúry György Múzeum 72.20.253. lt. sz.

- ⁷⁸ Miháld Somogy vármegyei falu. 1950. március 16. óta Zala megyéhez tartozó község.
- ⁷⁹ A megyei főnök az 1849. október 24-én közzétett „közigazgatási rendezet” szerint egy-egy megye politikai igazgatását vezető kormánybiztos, aki a „megyei főnök” címet viselte. (*Sashegyi i. m. 32., 33.*)
- ⁸⁰ Neszmély helység Komárom, majd Esztergom, majd újból Komárom megyében. 1977-ben Dunaalmással egyesítették Almásneszmély névvel. Komárom megye neve 1990. január 1-től Komárom-Esztergom megye.
- ⁸¹ Keszeg falu Nógrád megyében, közel Pest megye határához.
- ⁸² Lásd *Kovacsics József* (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest 1957. 24.
- ⁸³ *Sashegyi i. m. 217., 221.*
- ⁸⁴ A főispán az 1849. október 24-én közzétett „közigazgatási rendezet” szerint három-négy megyére kiterjedően szervezett polgári kerület politikai közigazgatását vezető kerületi főbíztos, aki a kerületi főispán címet viselte. — (*Sashegyi i. m. 32., 34.*)
- ⁸⁵ Thúry György Múzeum 90.26. lt. sz.
- ⁸⁶ Biala galíciai város Krakától délnyugatra. Az első világháború után Lengyelországhoz került. 1950-ben Bielsko nevű várossal egyesítették. Az új városnév: Bielsko-Biala.
- ⁸⁷ Teschen város az egykori osztrák-Sziléziában; ma a városnak az Olza folyó jobb partjára eső része a tulajdonképpeni Teschen, Čieszyn névvel Lengyelországhoz, bal parti része pedig Český Tesyn néven Csehszlovákiához tartozik.
- ⁸⁸ Troppau az egykori Osztrák-Szilézia székhelye; ma Opava névvel csehszlovákiai város.
- ⁸⁹ Glurns község Tirolban Merantól Ny-ra az Etsch, olasz nevén Adige folyó mentén. Ma Olaszország.
- ⁹⁰ Brixen város Tirolban Merantól K-re az Eisack, olasz nevén Isareo folyó mentén. Ma Bressanone névvel Olaszországban.
- ⁹¹ Ezek az 1815. június 8-i szerződéssel laza szövetségbe egyesült államok, melyek szervezete az 1866. évi porosz–osztrák háború idején szűnt meg.
- ⁹² A Mohács–Pécs vasút építését az állam 1853-ban kezdte meg. A vonalat 1853. július 20-án megvette a Mohács–Pécsi Vasúttársaság. Haas munkavállalása idején a Villány és Mohács közötti szakasz épült. — (A Pallas Nagy Lexikona I–XVIII. Budapest 1893–1900. XII. 112. skk.)
- ⁹³ A patens I. és III. pontja, az Iparrendtartás 74. §-a és függeléke. — (Lásd 58. sz. jegyzetet.)
- ⁹⁴ Bucsanszky Alajos volt az a pesti nyomdász, aki 1864-ben átvette a vándorkönyv-nyomatványok készítésével már régebben is foglalkozó Trattner–Károlyi Nyomdát.
- ⁹⁵ A kép a tájat Clark Ádámnak Hawkins litográfiájában publikált rajzával azonos nézőpontból ábrázolja. A rajzot közli *Siklóssy László*: Hogyan épült Budapest? (1870–1930.) Budapest 1931. 49.
- ⁹⁶ Lásd *Kassics i. m. 225.*
- ⁹⁷ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ⁹⁸ Kisrada község Zala megyében, amelyet 1950-ben Garabonccal egyesítettek Garabonc néven.
- ⁹⁹ Bátaszék mezőváros, később nagyközség Tolna megyében.
- ¹⁰⁰ Páka község Zala megyében.
- ¹⁰¹ Helyesen: Zalabérben.
- ¹⁰² Virje község Bjelovar vármegyében, Gjurgjevactól ÉNy-ra.
- ¹⁰³ Cafilich Kristóf vándorkönyve. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum DB 89.32. lt. sz.
- ¹⁰⁴ Az 1872:VIII. tc. nem tartotta fenn, az 1884:XVII. tc.-be foglalt — második — ipartörvényünk újból kötelezővé tette a munkakönyvet.
- ¹⁰⁵ *Fest Imre*: A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar kir. minisztériumnak ötévi működése (1867-től 1872-ig) Pest 1872. 92.
- ¹⁰⁶ Kollátszeg falu Zala vármegyében, a Mura mentén, Keresztúr szomszédságában. Közigazgatási szervezeti helyzetének változásai és ezzel összefüggő helységnévátalakítások után Keresztúrral egyesülve, jelenleg Murakeresztúr része.
- ¹⁰⁷ Lásd 86. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁸ Stils község Tirolban, Merantól Ny-ra. Ma Olaszországhoz tartozik és neve Stelvio.
- ¹⁰⁹ Ireg mezőváros, majd község Felsőireg névvel Tolna megyében. 1938-ban Szemcséddel egyesítették Iregszemcse névvel.
- ¹¹⁰ Lásd 98. sz. jegyzetet.
- ¹¹¹ Pölöskefej község Zala vármegyében. Mai neve: Pölöskefő.
- ¹¹² Lásd 78. sz. jegyzetet.
- ¹¹³ Újfalu a Fejér megyei Seregélyestől keletre fekvő Újfalu pusztája, amely ma Zichújfalu névvel Gárdonyhoz tartozik.
- ¹¹⁴ Hercegfalva község Fejér megyében. Neve 1951-től Mezőfalva.
- ¹¹⁵ Lásd 80. sz. jegyzetet.
- ¹¹⁶ Domony község Pest megyében Aszódtól Ny-ra.
- ¹¹⁷ Kisfalud község Baranya vármegyében a Karasica folyó mellett, későbbi nevén Baranyakisfalud. Az első világháború után Jugoszláviához került.
- ¹¹⁸ Újbecse mezőváros Torontál vármegyében a Tisza partján. Másik neve Törökbecse. Az első világháború óta Jugoszláviához tartozik. Neve: Novi Bečej.
- ¹¹⁹ Nagyikinda város Torontál vármegyében. Az első világháború óta Jugoszláviához tartozik, neve: Kikinda.
- ¹²⁰ Nagyoroszi község Nógrád megyében.
- ¹²¹ Új-Arad mezőváros Temes vármegyében a Maros bal partján Ó-Arad királyi várossal átellenben. Új-Arad XIX. sz. végén nagyközség. Romániához kerülése után neve: Aradul-nou.
- ¹²² Ez az 1826-ban királyi várossá lett és a 121. sz. jegyzetben — az akkori szóhasználattal egyezően — Ó-Aradként említett város.
- ¹²³ Babice község Galíciában Krakától Ny-ra, az akkori Porosz-Szilézia K-i határa közelében.
- ¹²⁴ Hainburg város Alsó Ausztriában, Bécstől K-re a Duna mentén. Mai neve: Hainburg an der Donau.
- ¹²⁵ Helység Stájerország K-i határán.
- ¹²⁶ Lásd 108. sz. jegyzetet.
- ¹²⁷ Lásd 89. sz. jegyzetet.
- ¹²⁸ Lásd 90. sz. jegyzetet.
- ¹²⁹ Lienz város Tirolban a Dráva partján. Ma Klet-Tirol fővárosa.
- ¹³⁰ Feldkirchen község Karintiában az Ossiacher Sectől ÉK-re.
- ¹³¹ Judenburg város Stájerországban a Mura mentén.
- ¹³² Bruck: Haas vándorútja irányából következően a Stájerországi Bruck an der Mur.
- ¹³³ Krems: Haas vándorútja irányából következően az alsó-ausztriai Krems városa a Duna bal partján.
- ¹³⁴ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ¹³⁵ 1863-ban Úrnapja június 4-én volt.
- ¹³⁶ Lásd 100. sz. jegyzetet.
- ¹³⁷ Lásd 106. sz. jegyzetet.
- ¹³⁸ Lásd 102. sz. jegyzetet.
- ¹³⁹ *Szádeczky i. m. II. 268—269.*
- ¹⁴⁰ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ¹⁴¹ Szentbalázs ma Zalaszentbalázs.
- ¹⁴² Lásd III. sz. jegyzetet.
- ¹⁴³ Nagykanizsai Thúry György Múzeum 72.20.13. lt. sz. A felzabardítólevél Pesten Walzel Engel és Mandellonál 1859-ben nyomtatott díszes kivitellű nyomatvány felhasználásával készült.
- ¹⁴⁴ Lásd 113. sz. jegyzetet.

- ¹⁴⁵ Ennek lehetőségéért e helyen is köszönetet mondok dr. Ben-
csik Jánosnak, a Tokaji Múzeum igazgatójának.
- ¹⁴⁶ A Tokaji Múzeum Adattárában csak 4 db vándorkönyv van.
Ezek közül témánk szempontjából csak a Gyöngyösi István
kötélverő legénynek Újbecsén, másik nevén Törökbecsén
1843. szeptember 14-én kiállított — és a múzeumban 82.3.1.
lt. sz. a. őrzött — vándorkönyv jön számításba.
- ¹⁴⁷ Lásd: *Binder, Paul*: Der Verfall und die Aufhebung der
Zünfte in der Stadt Brasov (Kronstadt). Közzétéve a
Somkuti—Éri—Nagybákay szerkesztésében megjelent és a 4.
sz. jegyzetben idézett kiadványban.

- ¹⁴⁸ Nagykanizsai Thúry György Múzeum 72.20.15. lt. sz. A fel-
szabadítólevél Veszprémben Ramazetter Károlynál 1862-ben
nyomatott, egyszerű kivitelű nyomtatvány felhasználásával
készült.
- ¹⁴⁹ A vándorkönyv mellett őrzött felajánló levél.
- ¹⁵⁰ A múzeum történész-muzeológusának, Kunics Zsuzsának e
helyen is megköszönt szíves adatközlése.
- ¹⁵¹ A vándorkönyv, mint gyűjteményi tárgy eredetéről tájékozta-
tó múzeumi feljegyzés a könyv mellett.

Képek forrásjegyzéke:

1. kép: Vándorló mesterlegénynek a leipzig-i mészárosceh által
1798-ban adott bizonyítvány (Kundschaft) — *Wissel* i. m.
II.
2. kép: Vándorló mesterlegénynek a kiskomáromi takácsceh ál-
tal 1842-ben adott bizonyítvány (Kundschaft). — Veszpré-
mi Laczkó Dezső Múzeum. 70.1272.1. lt. sz.
3. kép: 1827 és 1844 közötti időben Pesten készült vándor-
könyv-nyomatvány magyar és német nyelvű címla-
dala — Nagykanizsai Thúry György Múzeum. 72.20.40.
lt. sz.
4. kép: Miháldi fazekascseh 1848-ban használt pecsétnyomójának
lenyomata.
— Nagykanizsai Thúry György Múzeum. 72.20.40. lt.
sz. vándorkönyve 13. old.
5. kép: 1847-ben Nagykanizsán készült vándorkönyv-nyomat-
vány magyar és német nyelvű címloldalai — Nagykaniz-
sai Thúry György Múzeum. 72.20.37. lt. sz.
6. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomatvány cím-
oldala. — Nagykanizsai Thúry György Múzeum,
72.20.43. lt. sz.
7. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomatványba fű-
zött városkép. — Nagykanizsai Thúry György Múzeum,
72.20.43. lt. sz.

Die Wanderbücher im György Thúry Museum zu Nagykanizsa (Typen, Funktion und Quellenwert der Wanderbücher in Ungarn)

In der Gewerbe-geschichtsschreibung bilden die Wander-
bücher eine sich anbietende, notwendige Quelle für die Unter-
suchung der Gesellenwanderschaft. Die Wanderbücher legen in
erster Linie Rechenschaft über den Verlauf des Wanderweges,
über die Orte, von denen der Geselle Arbeit nahm sowie über die
Dauer der Arbeitsverhältnisse ab. Diese Verwendung der Wan-
derbücher als Quelle hatte in diesen Beziehungen schon die
Veröffentlichung mehrerer wertvoller Studien zur Folge.

Allerdings fehlt bislang eine solche Studie, die sich mit der
Einbürgerung und Funktion dieser Dokumentenart in Ungarn
befaßt hat, und die Wanderbücher aus der Sicht der Aktenlehre
und der Nutzungsregel untersucht hat, sowie das Aufhören der
Bestimmung und Benützung dieser Dokumentenart und dessen
Gründe erforscht hätte.

Der Verfasser machte sich zur Aufgabe, die Vorstellung der
Wanderbücher aufgrund ihrer äußeren aktenkundlichen Merk-
male darzustellen, die zu deren Ausstellung benutzten Vor-

drucke, die zeitlich und lokal unterschiedlich benutzt wurden,
weiter deren übliche Ausstellung und Abweichungen davon, u.a.
nachträgliche Eintragungen und deren Unterschiede, letztlich,
unter Beachtung all dessen, die Wandlung der Bestimmung der
Wanderbücher vorzustellen. Der Autor stellt die Wandlung der
Nutzungsregeln dar.

In der Einführung informiert der Verfasser über eine
Dokumentenart als Vorgänger der Wanderbücher mit gleicher
Funktion, die Kundschaft, die durch die Reichshandwerksord-
nung von 1731 für das gesamte deutsch-römische Reich eine all-
gemein gültige Regelung erfuhr.

Der Verfasser untersucht ebenfalls die Bedeutung des Wortes
Kundschaft. Das wurde deshalb notwendig, da die ungarischen
Zunftartikel Mitte des 18. Jahrhunderts das Vorhandensein eines
mit dem Wort *Kundschaft* bezeichneten Zeugnisses verlangte.

Die Reichshandwerksordnung von 1731 hat durch die Kund-
schaft die Gesellenwanderschaft in den Befugnissbereich der

Polizei für öffentliche Ordnung und Sicherheit gestellt. Gleiche Funktion hatte auch ihre Einführung 1733 in Ungarn.

Die Studie weist darauf hin, daß die Kundschaft auch in Ungarn für die wandernden Meistergesellen über ihr Betragen während eines Arbeitsverhältnisses Zeugnis ablegte, bzw. daß das Wort *Kundschaft* dieses Zeugnis und nicht andere Handwerkzeugnisse (wie z.B. nicht die Lehrbriefe, die die Lehrlinge nach Beendigung ihres Lehrverhältnisses erhielten und auch nicht die Meisterbriefe, wie irrtümlich angenommen wird) bedeutete.

Die auf die Kundschaft bezogenen Verfügungen der Reichshandwerksordnung gingen Anfang des 19. Jahrhunderts auf die Verhältnisse im ungarischen Handwerk über, mit landesweiter Wirkung in einer normativen Regel: mit der Ausgabe der Verordnung 7262/1813 des Königl. Ungarischen Statthaltereiraths über die allgemeinen Artikel für Innungen und Zünfte.

Die Kundschaft war, wie auf dem Wirkungsgebiet der Reichshandwerksordnung, so auch in Ungarn gleichzeitig einerseits ein Mittel der polizeilichen Kontrolle der Wanderschaften der Handwerksgelesen, andererseits der Verwaltung des Handwerksgebietes.

Unter den zu Anfang des 19. Jahrhunderts entstandenen wirtschaftlichen Bedingungen und den herrschenden gesellschaftlichen Verhältnissen entsprach die Kundschaft nicht mehr denen an sie gestellten Anforderungen, welche der Staat ihr gegenüber stellte. Ein neues Kontrollinstrument wurde notwendig. So entstand in einigen europäischen Staaten um 1810 ein neuer Dokumententyp, das Wanderbuch. In Ungarn wurde es mit der Verordnung 21.080/1816 des Königl. Ungarischen Statthaltereiraths eingeführt. Seine Ausstellung und sein Gebrauch wurden grundlegend von dieser Verordnung geregelt, welche durch spätere Verordnungen z.T. geändert, z.T. ergänzt wurden. Die Studie gibt diese bekannt.

Auch die Wanderbücher hatten die Funktion wie die Kundschaft: es war ein Kontrollinstrument aus den Gesichtspunkten der öffentlichen Sicherheit und Polizei und daneben der Gewerbeverwaltung über Wanderschaft der Meistergesellen.

Das Wanderbuch war gegenüber der Kundschaft geeigneter für die Feststellung der Personenidentität der Wanderburschen, da mehrere Angaben zur Person enthalten waren als in der Kundschaft. Die Kundschaft informierte lediglich über ein Arbeitsverhältnis. Ins Wanderbuch wurden Bestätigungen über alle Arbeitsverhältnisse und die Kontrollen, die Vidimierungen der Behörden während der Wanderschaft eingetragen. So kann man *anhand eines Schriftstückes* die Richtung der Wanderschaft des Meistergesellen, den Aufenthalt an einigen Stellen, die Orte der Arbeitsverhältnisse, deren Dauer und sein Benehmen unterdessen verfolgen.

In der Provisorischen Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbs-Verhältnisse im Kronlande Ungarn vom 1. April 1851, in der Industriegeschichtsschreibung kurz Provisorische Gewerbeordnung genannt, bekam die Wanderschaft und das Wanderbuch eine neue Regelung. Die mit dem Kaiserlichen Patent von 20. Dezember 1859 erlassene und mit

1. Mai 1860 in Wirkung gesetzte Gewerbeordnung hob den Wanderschaftszwang auf und führte das Arbeitsbuch ein. Die praktischen Auswirkungen dieser Regelung bedürfen noch weiterer Forschung und detaillierter Prüfungen. Das erste allgemeine ungarische Gewerbegesetz, Gesetzartikel VIII. vom Jahre 1872 hielt nicht an der Einrichtung des Arbeitsbuches fest, das zweite allgemeine ungarische Gewerbegesetz, Gesetzartikel XVII. vom Jahre 1884 hat neuerlich das Arbeitsbuch eingeführt.

Die Studie untersucht die Wanderbücher als Dokumentenart aufgrund der 12 Wanderbücher des György Thúry Museums in Nagykanizsa als Quellen. Die niedrige Zahl der Wanderbücher läßt die Annahme zu, daß auf ihrer Grundlage festzustellende Eigenheiten und die herausragenden Daten nicht verallgemeinerungswürdig sind. Zweifelsohne würde die Untersuchung von mehr Wanderbüchern die Möglichkeit bieten, durch gleiche Erscheinungen, die als für das Ganze charakteristisch bezeichnet werden könnten, Schlüsse zu ziehen. Allerdings öffnet die kleine Menge der Bücher die Möglichkeit, die in der Einführung als Manko erwähnten Gesichtspunkte und die Prüfung nach den Gesichtspunkten, die der Verfasser hervorhob, einen erfolgreichen Abschluß der Untersuchungen. Die Ergebnisse der Untersuchungen weisen auf weitere Aufgaben.

Von den 12 geprüften Wanderbüchern wurden 7 in Ungarn in der Zeit zwischen Einführung und Aufhebung des Wanderschaftszwangs (zwischen 16. Juni 1816 und 1. Mai 1860) und 5 zwischen hiernach und Inkrafttreten des Gesetzartikels VIII. von 1872 (vom 1. Mai 1860 bis 16. März 1872) ausgestellt und unterschiedlich lange benutzt.

Die detaillierte Untersuchung der Wanderbücher erfolgt in der Studie unter folgenden Gesichtspunkten:

- a) aktenkundliche äußere Merkmale,
- b) Ort des Drucks, Herstellerdruckerei, Zeitpunkt des Drucks,
- c) Verzierung,
- d) Darlegung von gedruckten Texten der untersuchten Wanderbücher,
- e) Praxis bei der Ausstellung,
- f) Eintragungen nach der Ausstellung des Wanderbuches (Arbeitsverhältnisse und Zeugnisse über das Betragen in dieser Zeit, zivilbehördliche, militärbehördliche und polizeiliche Vidimierungen sowie mit der Wehrpflicht zusammenhängende Eintragungen),
- g) aus den Eintragungen hervorgehende Art der Bearbeitung, bürotechnische Entwicklungsbestrebungen.

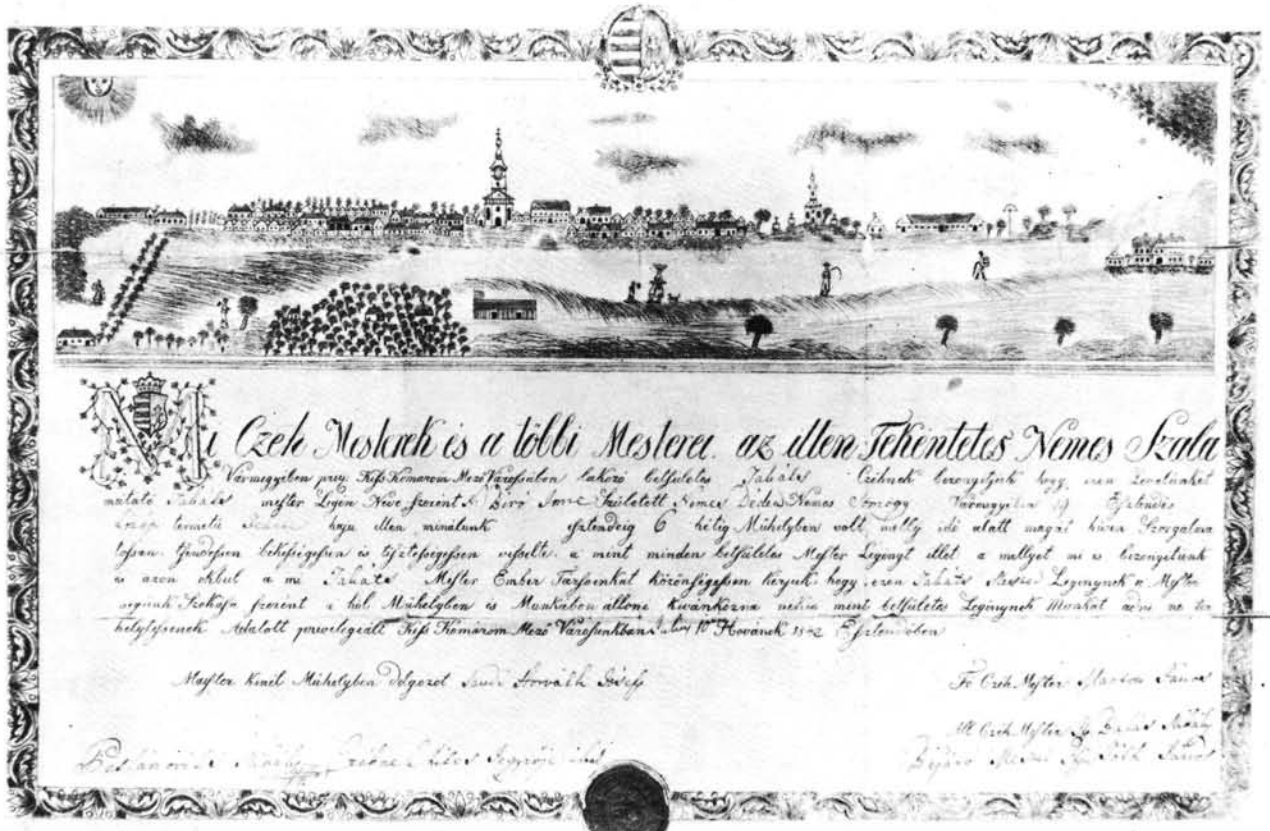
In einem eigenen Kapitel behandelt der Verfasser die Daten der 12 Wanderbücher zur Handwerksgeschichte. So werden die Eigentümer der Wanderbücher untersucht: nach a) Alter, b) Geburtsort, c) Religion, d) Familienstand, e) Schreibfertigkeit, f) Richtung seiner Wanderwege und g) Zeitdauer der Wanderschaft. Zum visuellen Verfolgen der Richtung der Wanderwege dienen die beigelegten Landkarten.

Das letzte Kapitel enthält interessante Daten über das, nach der bestimmungsmäßigen Benützung erfolgte, „Nachleben“ der Wanderbücher.

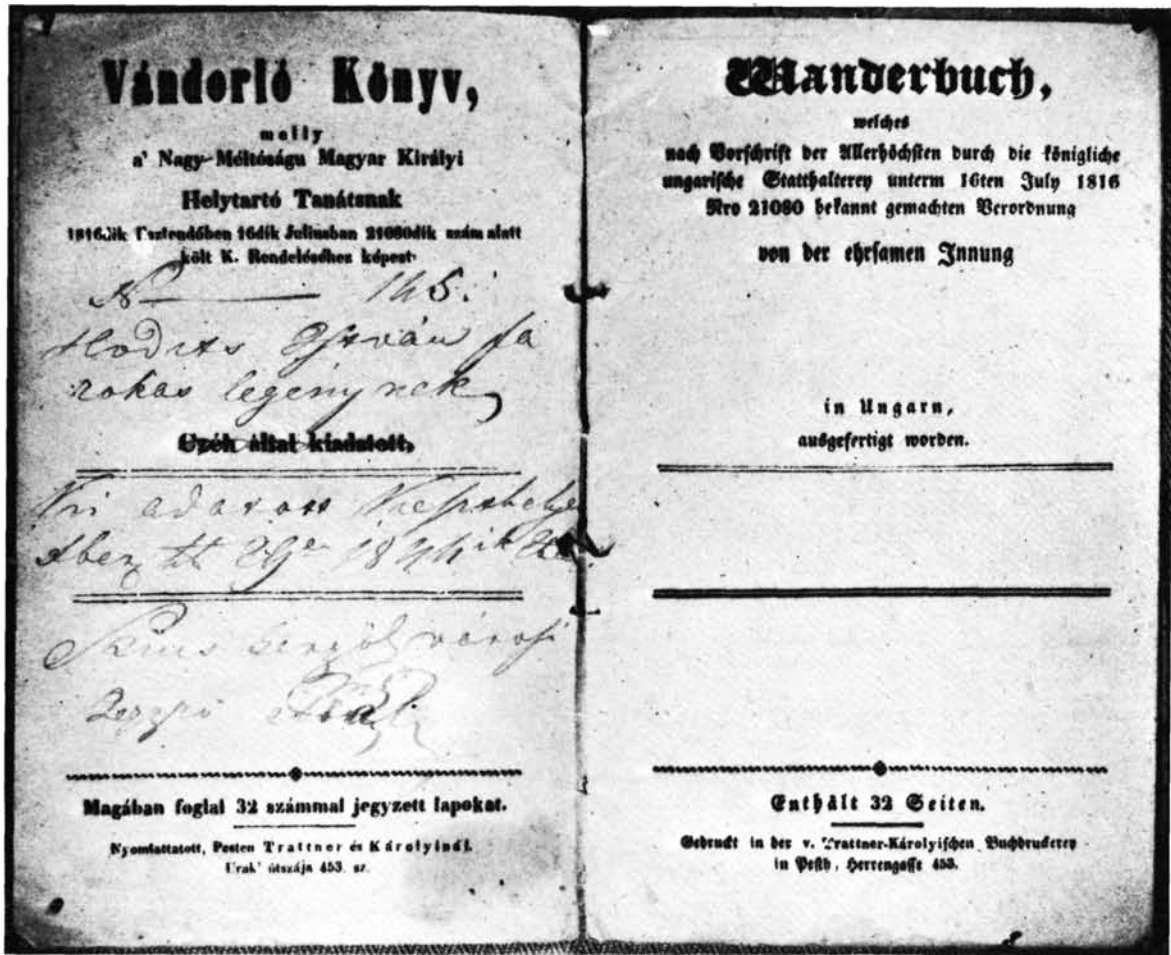
Rózsa M.

1. kép: Vándorló mesterlegénynek a Leipzig-i mészároscéh által 1791-ben adott bizonyítvány. Kundschaft eines wandernden Meistergesellen von der Leipziger Fleischhauerzunft aus dem Jahre 1791.

2. kép: Vándorló mesterlegénynek a kiskomáromi takácscéh által 1842-ben adott bizonyítvány. Kundschaft eines wandernden Meistergesellen von der Weberzunft Kiskomárom aus dem Jahre 1842.

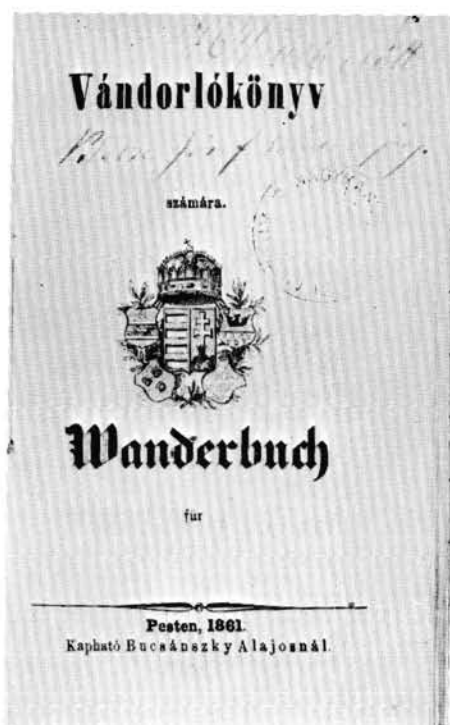
3. kép: 1827 és 1844 közötti időben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatvány magyar és német nyelvű címlapja. Ungarische und deutsche Titelseite eines in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars aus der Zeit zwischen 1827 und 1844.

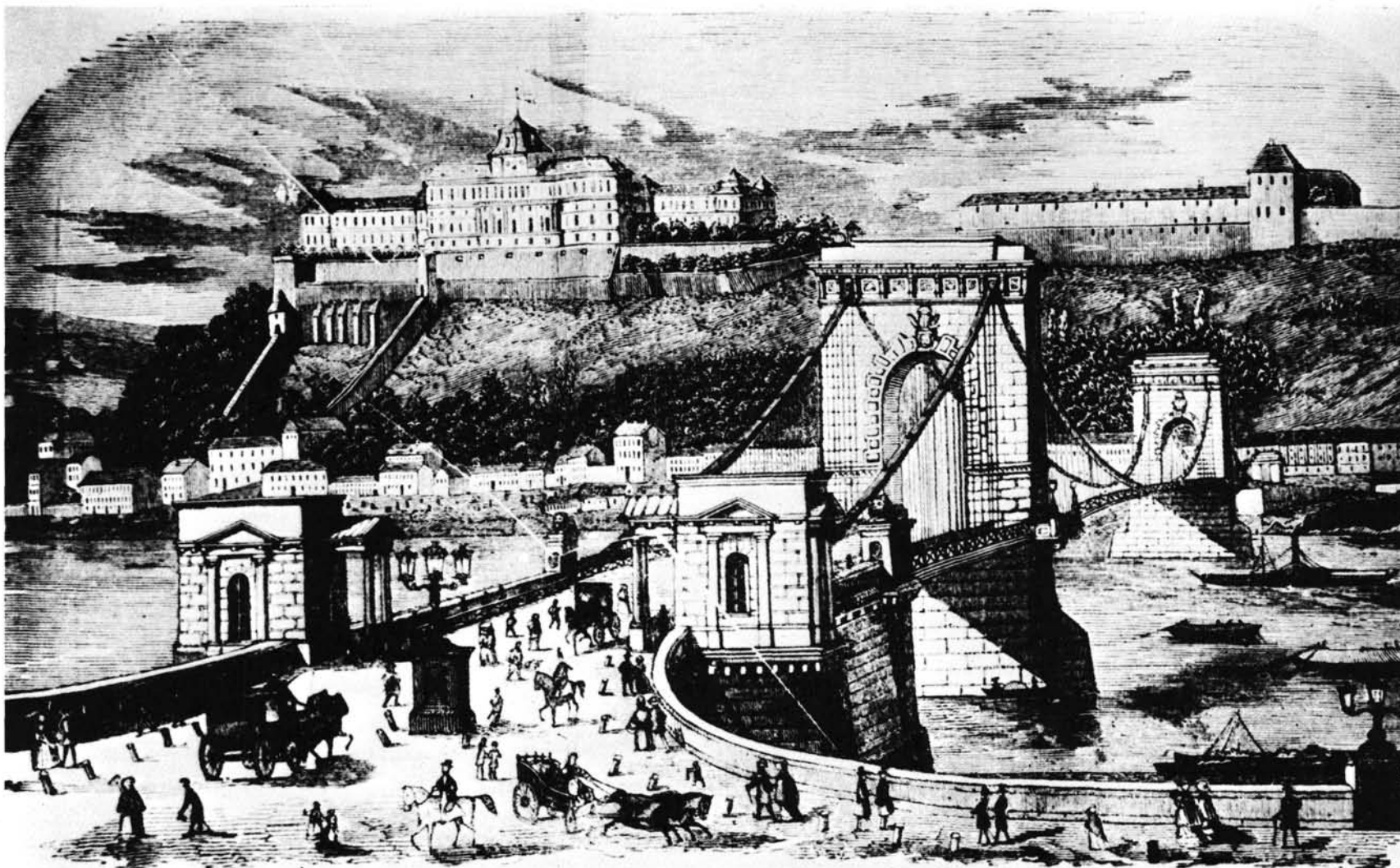
4. kép: Mihályi fazekascéh 1848-ban használt pecsétnyomójának lenyomata. Siegelabdruck der Töpferzunft zu Mihályd von 1848.

5. kép: 1847-ben Nagykanizsán készült vándorkönyv-nyomtatvány magyar és német nyelvű címoldala. Ungarische und deutsche Titelseite eines 1847 in Nagykanizsa gedruckten Wanderbuch-Formulars.

6. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatvány címoldala. Titelseite eines 1861 in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars.

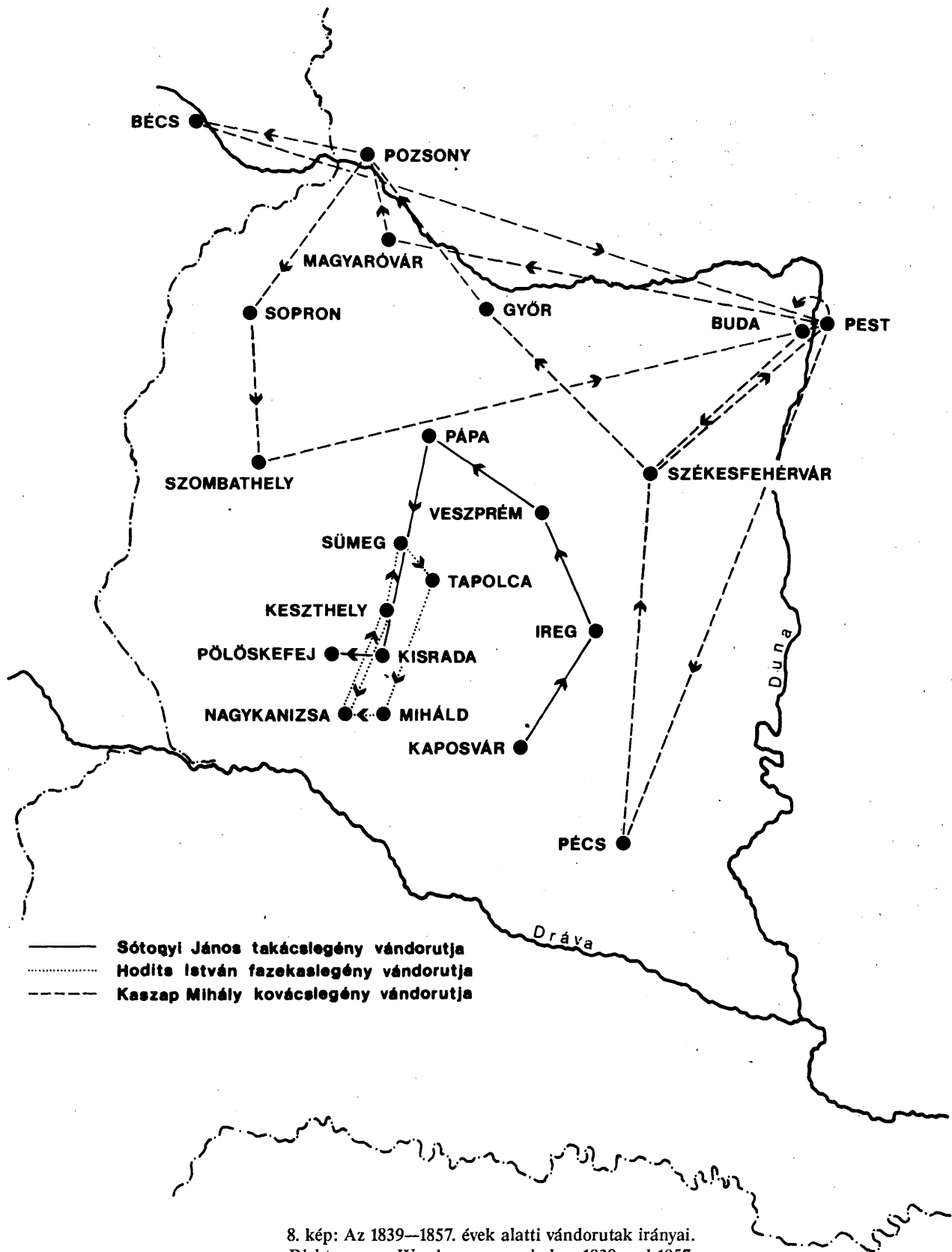

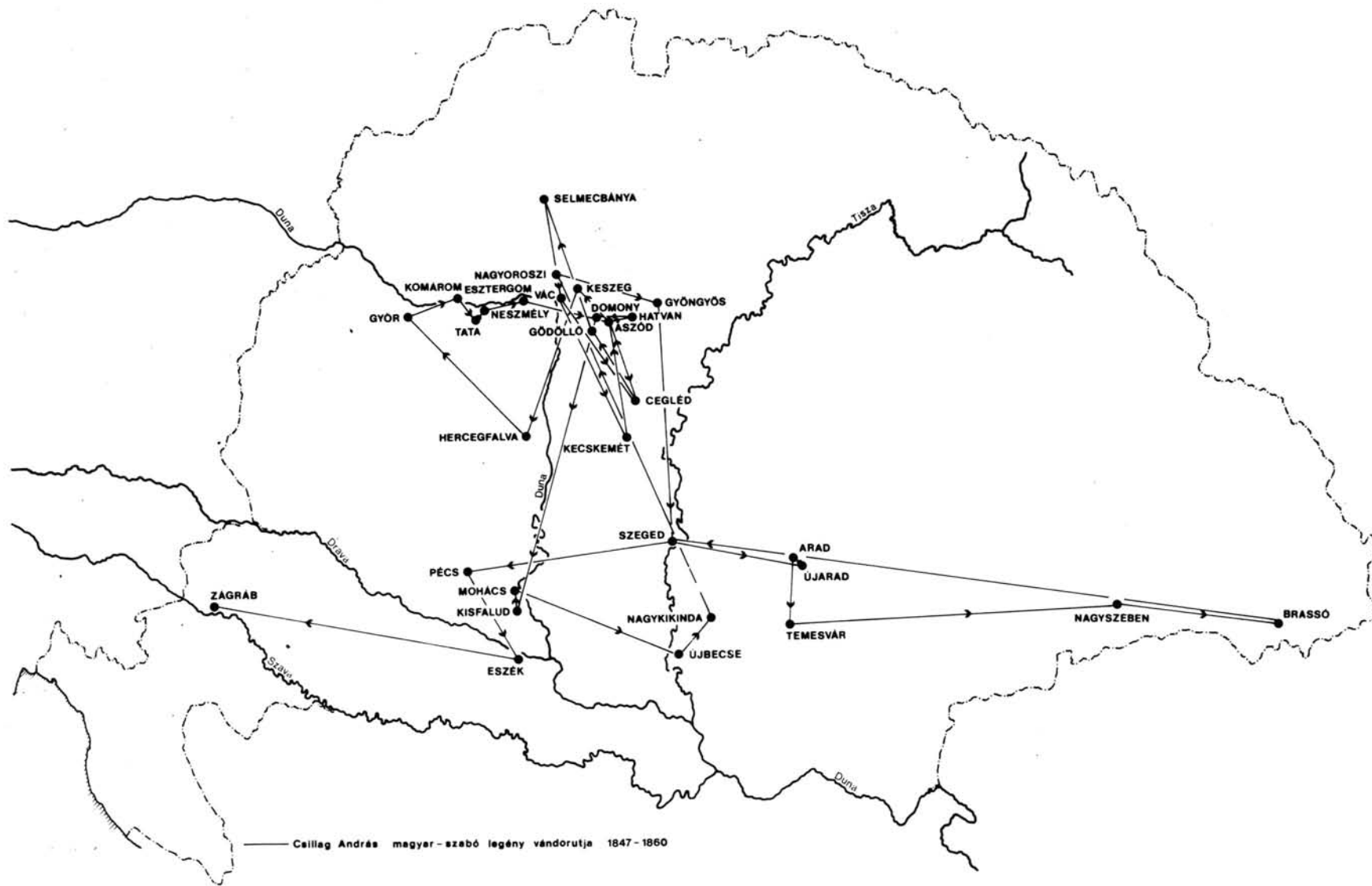
PEST-BUDAI LÁNCZHID.

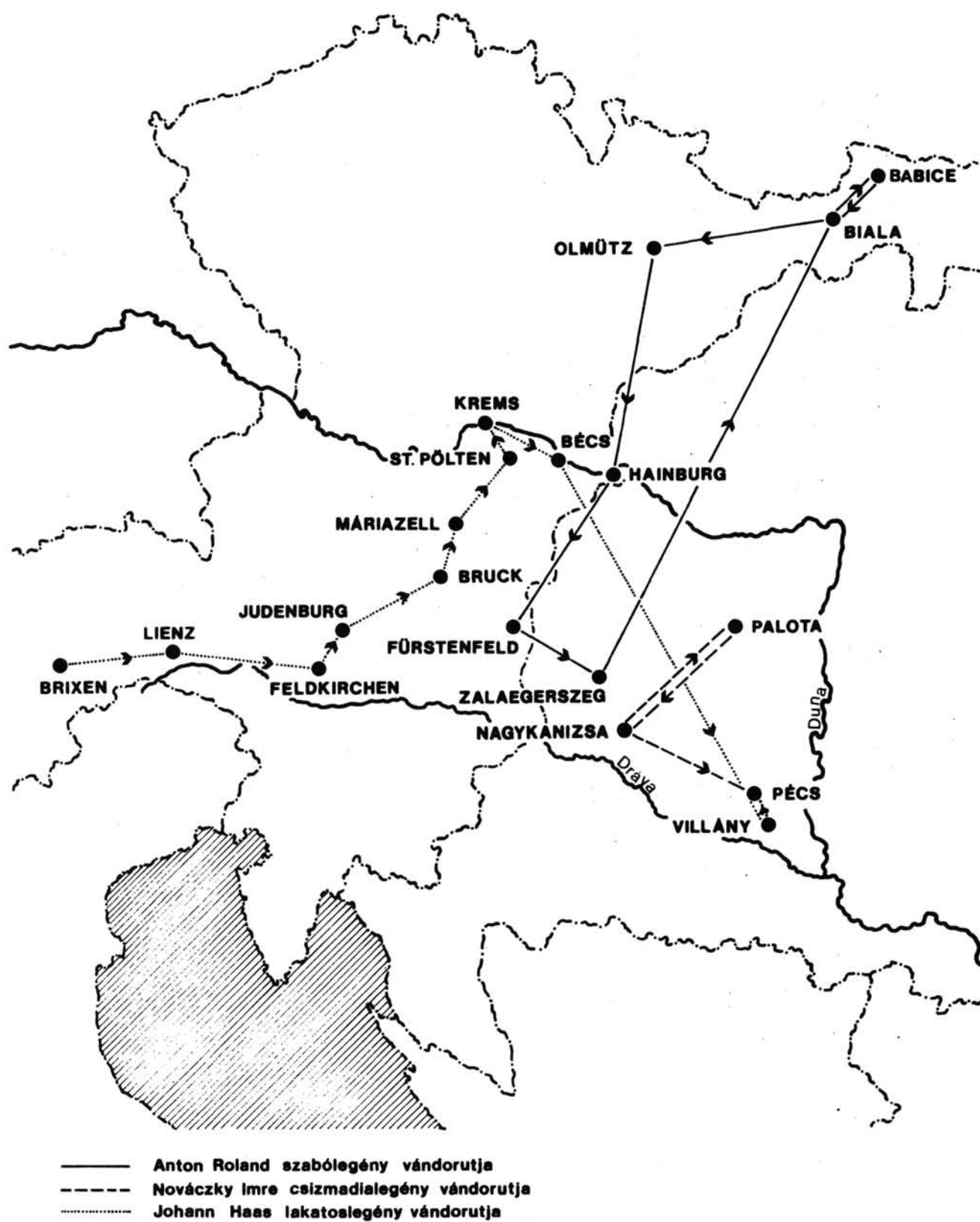
PEST-OFNER KETTENBRÜCKE.

7. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomatványba fűzött városkép.
Eingeheftete Stadtansicht eines 1861 in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars.

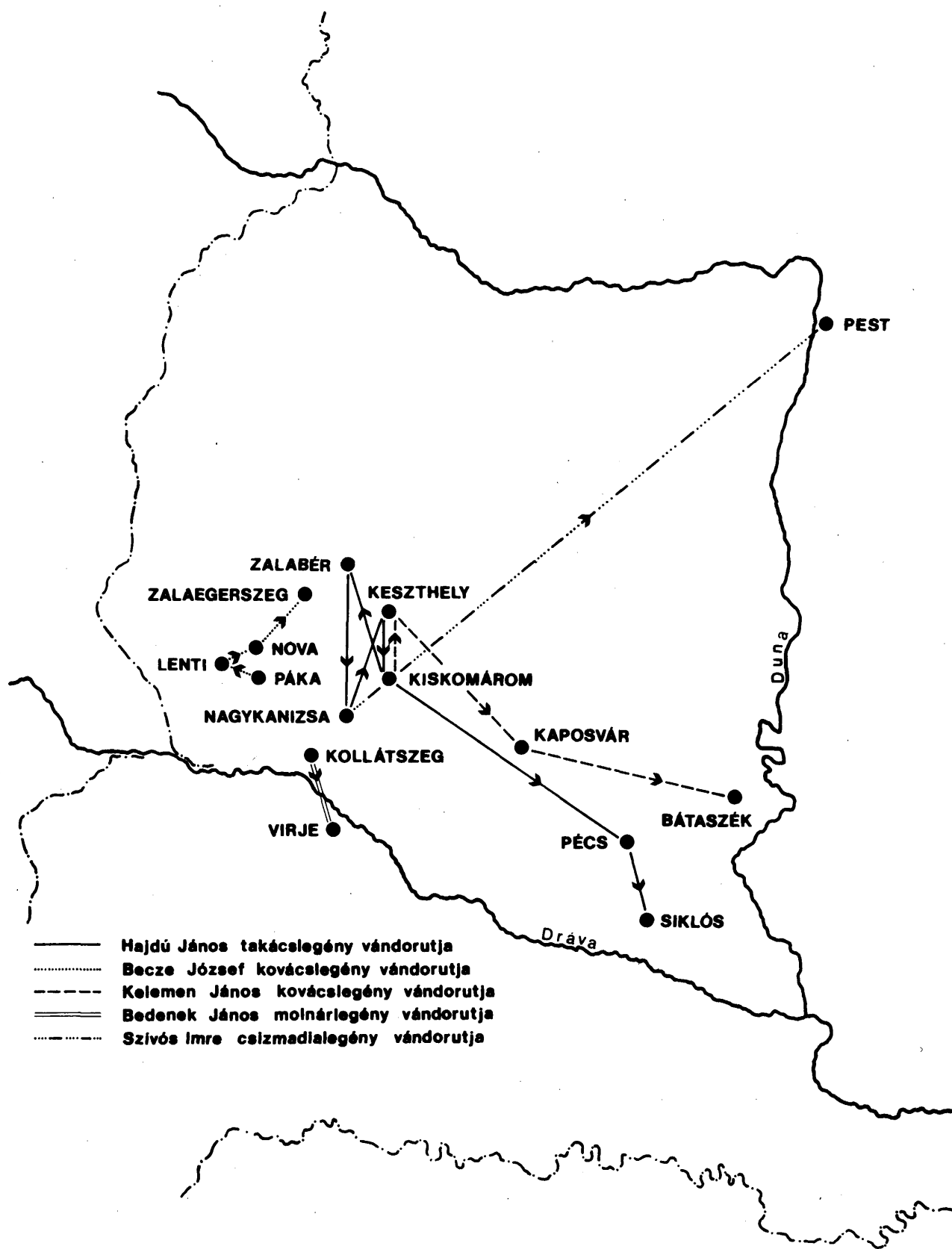

9. kép

10. kép: Az 1855—1860. évek alatti vándorutak irányai.
 Richtung von Wanderwegen zwischen 1855 und 1860.

11. kép: Az 1862—1866. évek alatti vándorutak irányai.
Richtung von Wanderwegen zwischen 1862 und 1866.

